
Розділ I
Історія

С т а т т і

Марина Скржинська

АНТИЧНІ СВЯТА У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

У давнину регулярні й екстраординарні свята відігравали набагато більшу роль, ніж у нові часи. Тепер вони перетворились, більшою частиною, на декоративний елемент побуту міста й села. А в античності свята завжди були так чи інакше пов'язані з релігією, консолідували людей перед лицем шанованих отецьких богів і становили структуроутворюючий фактор суспільного життя. Вивчення того, як проводились свята і як ставились до них усі члени суспільства, характеризує древні народи аж ніяк не менше, ніж дослідження політичної, економічної чи воєнної історії¹.

В античній Елладі та її колоніях свята були неодмінним компонентом повсякденного життя, яке складалось у мирні часи з певного чергування буденних і святкових днів. Елліни не виробили будь-яких абстрактних релігійних догм і не створили канонічних священних текстів, на взірць Біблії у християн чи Корану в мусульман², їхня віра виражалась головним чином у публічних діях, що відбувались найчастіше у дні свят³. Такими були жертвопринесення і uzливання, спів гімнів, культові танці під музику духових і струнних інструментів, принесення дарів, урочисті процесії, різноманітні змагання на честь богів. Подібні церемонії повторювались на безлічі свят, відрізняючись одна від іншої різними особливостями їхнього проведення у всіх державах Еллади та їхніх колоніях.

Греки вірили, що боги були незримо присутні на їхніх святах, а їх доброзичливе ставлення до людей залежить від вірно зроблених жертвопринесень, а також від художньої якості музики, співу, танців і різноманітності всіляких агонів, присвячених божеству, яке шанували. Завдяки цьому добре організоване свято виявлялось запорукою доброзичливого ставлення богів до тих, хто його влаштував. Ця ідея втілена в задумі знаменитого фриза Пар-

фенона: там олімпійські боги радісно споглядають процесію на головному міському святі Панафіней; через усе місто афіняни ідуть до храму з піснями і танцями, вони ведуть жертвних тварин, несуть у дар Афіні новий розкішний пеплос, демонструють мистецтво верхової їзди і керування колісницями.

Греки, як і багато інших народів у давнину, вірили, що зв'язок богів з людьми здійснюється через жертву і принесення дарів. Приймаючи їх, боги у відповідь повинні були виконати прохання тих, хто зробив приношення. Дарунки богам були двох основних видів. До першого відносились пожертви, що призначались для тимчасової насолоди богів. Вони складались із різних напоїв, м'яса, плодів, особливим чином приготованих страв і печив. Це відповідало уявленням греків про те, що боги харчуються ароматом спалюваного на вівтарі м'яса, випарами рідин, якими здійснюються узливання. Крім того, вони вдихають пахощі курінь (що супроводжували жертви) з мирра, ладану та інших ароматичних речовин. Другий вид складався з різних предметів, що їх дарували богам. Вони залишались у його власності у святилищі і служили потребам культу (наприклад, сосуди для узливань, рис. 1) та для прикрашання храму. До останніх належали статуї, рельєфи, триніжки, вінки, парадна зброя тощо.

Під час свят греки зупиняли всі громадські й приватні справи, не призначали засідань судів і державних органів, звільняли дітей від навчання, а жінкам, що звичайно перебували в межах домівки, дозволяли залишати її для участі в святі. У святкові дні всі надягали свої кращі вбрання, прикрашали голову стрічками й вінками з квітів або гілок рослин, головні ж виконавці різноманітних церемоній (жерці, співаки, музиканти, танцюристи тощо) в особливо урочистих випадках надягали спеціально зшитий, не схожий на повсякденний, одяг, а дехто вінчав голову золотими вінками або діадемами.

Встановлення культу богів і, відповідно, свят з виконанням певних ритуалів вважались у еллінів одним з першорядних завдань при заснуванні нових поселень. Будівництво святилищ і влаштування там релігійних свят входили до числа так само необхідних і першочергових справ, як будівництво жител, оборон-

Рис. 1. Аттичний фігурний посуд для узливань з Ольвії. Початок V ст. до н. е.

них споруд і розділення земель всередині й навколо міста (Ном. Од. VI, 7–10). Відразу ж частину земель відводилась під теменоси — священні ділянки, на яких справляли свята. Теменоси постійно впорядковували, прикрашаючи їх храмами, вівтарями і статуями. Це наочно видно на матеріалах розкопок Пантикапея і Ольвії. З археологічних знахідок на центральному ольвійському теменосі відомо, що в VI ст. до н. е. там стояли примітивні культові споруди й було висаджено священний гай; у V ст. ольвіополіти поставили там невеликий храм і вівтар з вапняку, а в IV ст. до н. е. замість старого збудували удвічі більший храм і новий вівтар, облицьований мармуром⁴.

Свѣта Аполлона

Перед виїздом у нові землі для виведення колонії елліни звертались за благословенням до оракулу Аполлона, бо вони шанували цього бога як засновника міст і провідника експедицій, що влаштували колонії⁵. Це відбилось у відповідних епітетах-епіклезах Аполлона, якого іменували Архегетом і Ктистом (тобто проводирем і засновником). Більшою частиною елліни звертались до Дельфійського оракула⁶, та мілетяни в VI ст. до н. е. одержували напучування у Аполлона Дидимського⁷. Його святилище було розташоване у місцевості Дидими недалеко від Мілета, і жерцями там служили видні громадяни міста. У середині VI ст. до н. е. в Дидимах спорудили один з кращих храмів того часу⁸. Поблизу від нього із розколини в скелі витікало джерело. Із нього, так само, як у Дельфах, піднімались дурманні випари, що приводили жерця у стан екстазу, під час якого він виголошував веління бога⁹.

Напевне, в VII–VI ст. до н. е. дидимські жерці заснували особливий культ Аполлона для колоністів, що переселялись на північні й західні береги Чорного моря. Нова іпостась Аполлона Лікаря (Ἰατρὸς або в іонійській формі Ἰητρὸς) була генетично пов'язана з Аполлоном Дидимським і увібрала в себе риси бога, що мав у метрополії епіклези Гіперборейський і Стрілець. Зображення Лікаря одержали ті самі атрибути (лук і стріла), які характерні для Аполлона Дидимського; колоністи вважали Лікаря покровителем заснованих ними міст і захисником від усіляких нещасть¹⁰.

Свѣта Аполлона Лікаря в Пантікапеї та Ольвії, заснованих мілетянами, з самого початку існування цих поселень стали тут головними міськими торжествами, у яких брали участь усі городяни, і таким чином свѣто відіграло важливу роль у єднанні міської общини. Основні свѣткові ритуали, мабуть, були визначені ще дидимськими жерцями.

На початку V ст. до н. е. кілька незалежних полісів на берегах Боспора Кімерійського створили воєнно-політичний союз для захисту своїх економічних інтересів і для об'єднання зусиль з огляду на загрозу нападу місцевих племен. Осередком об'єднання зробився Пантікапей, і тут одночасно виникла релігійна амфік-

тіонія цих міст. З часом рівноправні спершу поліси опинились підвладними пантикапейським правителям, таким чином на обох боках Керченської протоки утворилось Боспорське царство¹¹.

Союзи, що називались амфіктіоніями, які об'єднували (як виходить з їхньої назви) жителів сусідніх областей, були характерними для архаїчного і класичного періодів грецької історії. Найбільш знаменитими були амфіктіонії на Делосі й у Дельфах при храмах Аполлона. Спочатку члени амфіктіоній збирались на загальні свята і захищали свій головний храм і скарби, що знаходились там. Святкові збори використовувались також для нарад на актуальні політичні теми і для врегулювання різних спірних питань. З часом така функція почала набувати все більш важливого значення.

Взірцем для боспорської амфіктіонії, швидше за все, правив союз, що об'єднував 12 іонійських міст на батьківщині колоністів. Там у святилищі Паніоніон відбувались їх спільні релігійні свята, згадані Геродотом (I, 148). Громадяни багатьох навколишніх міст збирались у Пантикапеї на головне державне свято Аполлона Лікаря. Найдавнішою боспорською пам'яткою із згадкою цього бога нині є пантикапейське графіто межі VI–V ст. до н. е.¹² Діяльність амфіктіонії в V ст. до н. е. підтверджується тим, що вона карбувала монети з легендою АПОЛ¹³, а також зведенням у той час на акрополі Пантикапея найбільшого в Північному Причорномор'ї храму. На думку сучасних дослідників, один лише Пантикапей не зміг би оплатити будівництво такої великої споруди, тому її звели на кошти всіх членів амфіктіонії¹⁴.

Цей храм, так само, як і ольвійський храм Аполлона Дельфінія, посідав панівне становище у панорамі міста, що відкривалась перед очима мореплавців які прибували сюди з багатьох міст і держав Причорномор'я і Середземномор'я (рис. 2). Архітектурні залишки будівлі дозволяють у загальних рисах уявити її розміри і зовнішній вигляд. Монументальний храм Аполлона Лікаря сягав у висоту 14 м; його фасад прикрашало шість колон, швидше за все, вони оточували всю споруду, тобто, то був периптер. Певно, до скульптурного декору храму V ст. до н. е. належав вцілілий фрагмент мармурового фризу, виконаного одночасно із

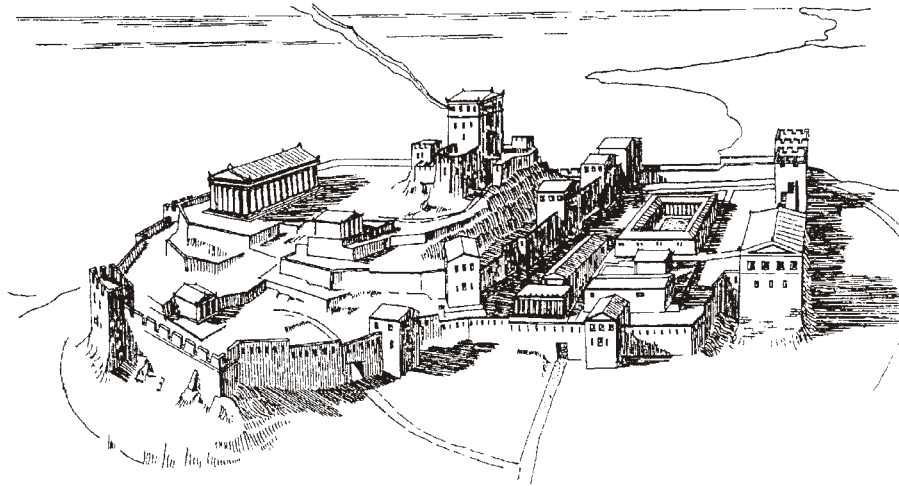

Рис. 2. Храм Аполлона у Пантікапеї на акрополі елліністичного часу. Реконструкція В. П. Толстикова

збереженими часом архітектурними деталями будинку. Центр композиції фризів посідає Аполлон, поруч із ним — фігури Гермеса, Артеміди і німф. Простір поблизу храму заповнювали присвячувальні скульптури, написи і дарунки богів¹⁵.

Нагадаємо, що в античності основні святкові ритуали на честь бога відбувались не всередині його храму, а перед ним. Там, під відкритим небом, стояв вівтар (рис. 3). До нього прямували святкові процесії, на ньому відбувались принесення жертв, біля нього хор славив бога піснями і танцями. Можливо, боспоряни на святах перед храмом Аполлона прагнули в міру сил відтворити ритуали, прийняті в Дидимах: урочисті процесії, багаті жертвоприношення й змагання, в яких брали участь громадяни міст, що входили до амфіктіонії¹⁶.

З найдавніших часів і до кінця елліністичної доби Аполлон Лікар посідав провідне місце у пантеоні богів Пантікапея і всього європейського Боспора, тому його свята були головними державними торжествами. Династія Спартоکیدів, що тривалий час правила на Боспорі, вважала Аполлона Лікаря своїм покровителем. У написах IV–V ст. до н. е. згадуються члени царської родини і

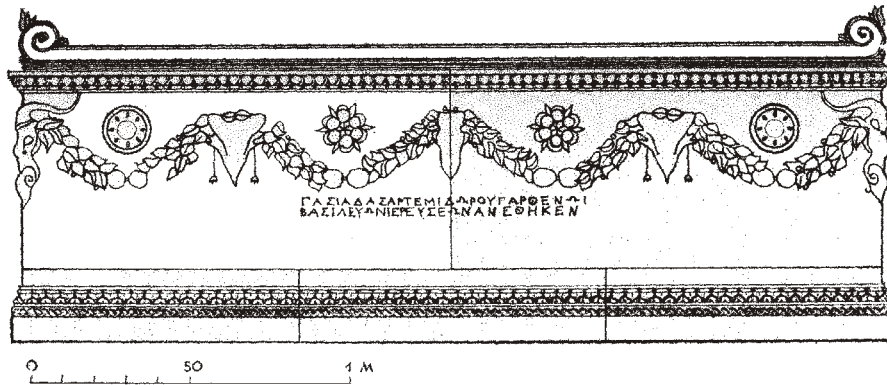

Рис. 3. Мармуровий вівар IV ст. до н. е. із Херсонеса. Реконструкція І. Р. Пічіяна

представники боспорської аристократії, що займали посади жерців цього бога (КБН. 6, 10, 25). Вони відігравали найважливішу роль на святах Аполлона, слідкуючи за вірним проведенням ритуалів і роблячи жертвоприношення. Після закінчення терміну жречества вони ставили посвячувальні статуї Аполлону, які прикрашали теменоси біля його храмів у Пантікапеї, Фанагорії та Гермонассії. Від цих статуй збереглися хіба що постаменти з присвячувальними написами (КБН. 6, 10, 25, 974, 1044).

Більш скромні, ніж у Пантікапеї, свята Аполлона Лікаря відбувались в інших боспорських містах. Графіті VI–V ст. з присвятами цьому богові знайдено в Мірмекії, Феодосії, Патреї¹⁷. Вони вказують на існування святилищ Аполлона, біля яких відбувались свята. Лапідарні написи IV–II ст. до н. е. з Фанагорії і Гермонасси свідчать про поширення головного пантікапейського культу й на азіатському боці Боспора.

Присвячувальні графіті мовлять про те, що вже у першій чверті VI ст. до н. е. у Борисфені, найдавнішій грецькій колонії у Північному Причорномор'ї, що знаходилась на о. Березань, справляли свята Аполлона Лікаря і приносили дарунки до його святилища¹⁸. Подібні свята з'явилися також в Ольвії незабаром по її заснуванню. Непрямі свідчення про них є серед археологічних пам'яток, знайдених на Західному теменосі міста. В першу чергу, це за-

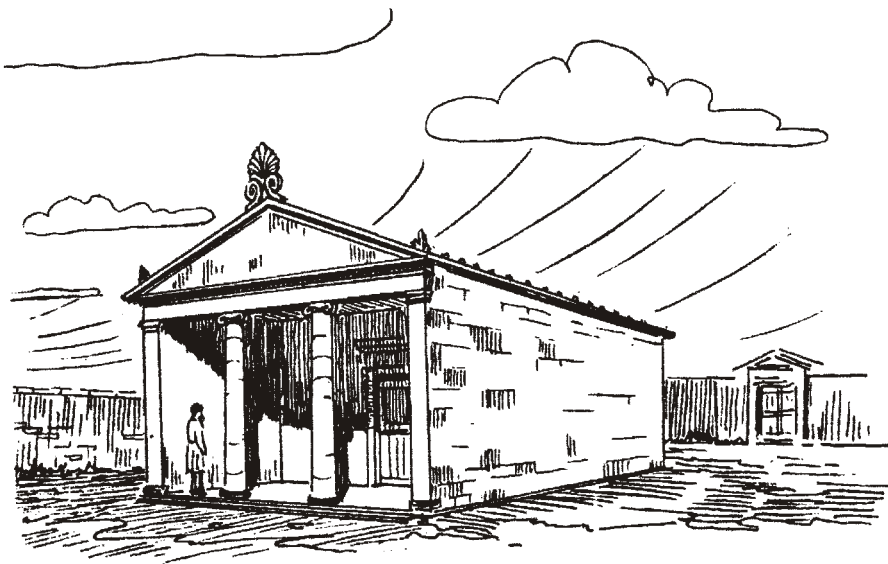

Рис. 4. Храм Аполлона Лікаря на Західному теменосі Ольвії. V ст. до н. е. Реконструкція С. Д. Крижицького

лишки храмів Аполлона Лікаря. Найдавніший серед них був споруджений із дерева і сирцевої цегли у першій третині VI ст. до н. е., а на межі VI–V ст. ольвіополіти збудували новий, більший за розміром, і прикрасили його довезеними з Мілета розписними теракотовими деталями¹⁹ (рис. 4). Таким чином, ми маємо уяву про два храми Аполлона Лікаря у Пантикапеї і в Ольвії, перед якими проходили головні пожертви богу й інші торжества.

У другій половині VI ст. до н. е. до Ольвії прибула нова хвиля мілетських колоністів. Можливо, їх очолював жрець Аполлона Дельфінія, котрий залишив батьківщину разом із групою співвітчизників через політичні заворушення і підкорення Мілета владі персів. Культ Аполлона Дельфінія, як писав Страбон (IV, 1, 4), був спільним для всіх іонійців і посідав провідне становище у пантеоні Мілета. Його святилище з великим храмом знаходилося біля Лев'ячої бухти.

Шанувальники Аполлона Дельфінія влились до громадянської общини Борисфена і Ольвії, і поступово Аполлон у сповіду-

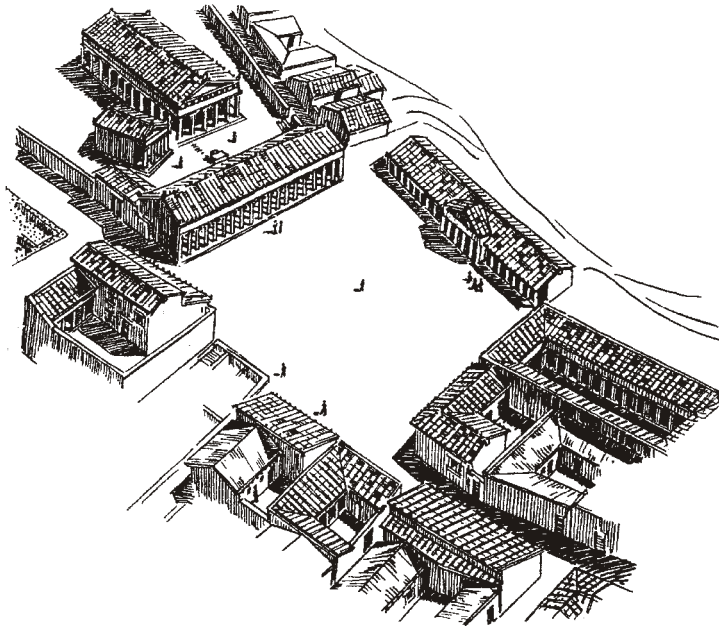

Рис. 5. Центральний теменос із храмами Аполлона і Зевса та головна площа в Ольвії, де проходили державні свята. IV–II ст. до н. е. Реконструкція С. Д. Крижицького

ваній ними іпостасі відтіснив на другий план Аполлона Лікаря і його свята²⁰. Набагато менша кількість шанувальників Аполлона Дельфінія з нової хвилі колоністів оселилась на Боспорі; про них відомо з присвячувальних графіті V ст. до н. е. з Тірітаки²¹ і з напису IV ст. до н. е. з Гермонасси (КБН. № 1038). Там, на відміну від Ольвії, свята Дельфінія відзначали більш скромно, ніж місцеві торжества Аполлона Лікаря.

Ольвійські свята Аполлона Дельфінія відбувались на центральному теменосі міста (рис. 5). Сюди, починаючи з третьої чверті VI ст. до н. е., ольвіополіти приносили свої дари богові. З них збереглися кілька уламків кіліків з присвятами Аполлону Дельфінію²². На початку V ст. до н. е. тут збудували храм; він був удвічі меншим від пантикапейського храму Аполлона Лікаря і зовні нагадував мілетський Дельфініон. Біля фасаду будови знахо-

дилися два жертovníки, стояли вотивні статуї й декрети, висічені на стелах²³.

Ольвійське свято Аполлона Дельфінія супроводжувалося урочистою процесією, узливаннями і принесенням жертв перед храмом бога, співом хорів і танцями, схожими з тими, про які відомо з написів з мілетського Дельфініона²⁴. Торжества проходили так само, як у Мілеті й інших містах, навесні, під час відкриття сезону мореплавства, тому що греки вважали Дельфінія покровителем мореплавців²⁵.

В ольвійських культових спорудах V ст. до н. е. видно риси архаїзації; це перегукується з нашими знаннями про особливу любов ольвіополітів до древніх переказів про героїв і спонукує думати про їхнє бажання зберегти в недоторканості багато рис культурного і релігійного життя, запозичених з метрополії при виведенні колонії²⁶. Тому можна вважати, що свята Аполлона Дельфінія, які справлялись перед його храмом у класичну добу, зберігали багато архаїчного. Як згадувалось, у IV ст. до н. е. ольвіополіти збудували на місці старого новий, більший і багато прикрашений храм. Тоді, напевне, головне державне свято Аполлона набуло тут більш пишного характеру, властивого подібним торжествам елліністичної доби, а данину древнім ритуалам віддавали на Західному теменосі, де продовжували шанувати Аполлона Лікаря.

В Мілеті організація багатьох культових дійств на честь Аполлона перебувала у віданні жерців, що очолювали союз мольпів. Подібний союз виник і в Ольвії. Про його діяльність у V ст. відомо з кількох присвячувальних написів Аполлону Дельфінію (НО. 55, 58, 60, 167). До ольвійського союзу увійшли представники аристократичних родів, що походили від предків, які здавна жили в Мілеті.

Мольпи величали Аполлона на спільних учтах, згаданих у мілетських написах. Напевне, такі симпосіони влаштовувались також в Ольвії, й місцеві мольпи, прибуваючи до метрополії, відвідували там ці урочисті трапези. Вони відбувались у спеціально відведеному для них домі. Їжу і вино надавали всі члени союзу, крім окремих, звільнених від подібного обов'язку. Під час симпосіона, так само, як на святах Аполлона Дельфінія, спів відігравав

особливо важливу роль. Мольпи виконували гімни на честь свого бога, котрий вважався неперевершеним співаком і музикантом. Знаменно, що назва самих мольпів утворена від слова *μολπή*, що означає у Гомера лише спів або спів у супроводі танцю²⁷.

Найдавніші музичні й спортивні агони у Північному Причорномор'ї з'явилися, мабуть, на святах Аполлона. Адже в гомерівському гімні (I, 149–150), створеному в період колонізації північних берегів Понта, говориться, що де б не зібрались іонійці, «вони тішать Аполлона співом і танцями». Самого бога греки часто зображували з лірою чи кіфарою, що стали його найбільш поширеними атрибутами. Їх зображення карбувались на монетах Ольвії, Херсонеса, Пантікапея й Тіри. В Ольвії, у майстерні коропласта, що виготовляв присвячувальні статуетки, можна було придбати фігурку Аполлона, котрий грав на кіфарі. Подібні статуетки робили також на Боспорі²⁸.

Крім названих головних в державах Північного Причорномор'я відзначали ще кілька свят Аполлона. Графіто, знайдене на Березані, свідчить, що в Борисфені у VI ст. до н. е. справили грандіозне за можливостями колоністів свято на честь Аполлона Дидимського, принісши йому в жертву 70 биків²⁹. Певно, як було прийнято у греків, більшу частину туш роздали громадянам, і свято, за звичаєм, завершилось великим банкетом. Єдиний серед збережених часом епіграфічний документ із згадкою жертвоприношення Аполлону Дидимському не дозволяє дізнатись, чи було регулярним в Борисфені свято з такими великими пожертвами, чи його провели з нагоди якоїсь видатної події.

Напевне, у згаданому святі поряд з борисфенітами брали участь колоністи з кількох поселень Нижнього Побужжя. Саме цим можна пояснити таку велику кількість жертвних тварин, яких у подібному числі важко було б надати одній, зовсім невеликій колонії на Березані. У зв'язку з цим варто нагадати, що для багатих жертвоприношень греки часто збирали худобу з різних міст, залучаючи їх до участі в святі. Наприклад, кожне місто, що входило до складу Афінського морського союзу, привозило на Панафінеї корову і двох овець³⁰. Напевне, щось подібне відбувалось на святах Аполлона у Борисфені і в Пантікапеї.

Греки шанували Аполлона як покровителя календаря, і одна з основних функцій останнього полягала у вказівці певних термінів свят на честь різних божеств³¹. Назви багатьох місяців у календарях різних грецьких міст походили від свят, що справлялись у них. Найменування трьох аполлонівських свят відбилось у місяцях Таргеліон, Кіанепсіон і Боедроміон. Всі вони входили до мілетського календаря, за яким спочатку вели зчислення часу всі мілетські колонії Північного Причорномор'я³².

У місяці Таргеліоні, що припадав на другу половину квітня і частину травня, відзначались однойменні свята Аполлона і його сестри Артеміди. Назва цього місяця трапляється в написах Боспора³³. Графіто V ст. до н. е. свідчить про святкування Таргелій в Ольвії й навіть вказує їх дати: першого й сьомого числа однойменного місяця. Свято починалось на молодика, а потім його справляли через сім діб, у день народження Аполлона, котрий з'явився на світ днем пізніше Артеміди. 7-го Таргеліона в Мілеті й, можливо, в його колоніях Північного Причорномор'я було заведено пити нерозбавлене вино (Parthen. IX, 5). Певно, його наливали і в той частково вцілілий скіфос, на дні якого ольвіополит Андокид в V ст. до н. е. накреслив напис з присвятою Аполлону у чотирьох його іпостасях і перелічив усі місяці року, тобто записав календар, яким опікувався бог³⁴.

У більшості іонійських міст Таргелії справляли як весняне свято плодючості, очищення і молитов про майбутній врожай. Жертовна каша таргелос, зварена з різних зерен і злаків, дала назву святу. У перший день Таргелій відбувалося очищення, а на другий здійснювали пожертви. Для очищення містом проводили кілька злочинців, які в цей час, як вважалось, вбирали у себе всю нечисть, а потім їх убивали або виганяли з держави, і у такий спосіб община позбавлялась від скверни, що накопичилась³⁵. У Мілеті церемонії Таргелій відбувались біля храму Аполлона Дельфінія. Провідну роль у них відігравали мольпи, а тварина для пожертви оплачувалась державою³⁶. Мабуть, так само бувало і в Ольвії.

Інше поширене в іонійців свято — Кіанепсії — відзначалось 7-го Кіанепсіона і по мілетському календарю відповідало нинішньому кінцю вересня. Подібно до Таргелій, назва виникла від

спеціально приготованої в цей день страви з сочевиці, бобів і різних овочів. Це й було приношення Аполлону в його іпостасі бога, що сприяв визріванню плодів і злаків. Кіанепсії також знаменували поворот до зими і термін, коли Аполлон відправлявся на кілька місяців до країни казково щасливих гіпербореїв.

У кінці літа, в місяці Боедроміоні відзначали свято Аполлона, шанованого у ролі помічника і захисника в битвах, тому учасники урочистої процесії йшли у повному озброєнні³⁷.

У I ст. до н. е. свята Аполлона Лікаря на Боспорі й Аполлона Дельфінія в Ольвії втратили свою роль провідних державних свят. Після відновлення життя Ольвії, перерваного через зруйнування міста гетами, у місцевому пантеоні відбулись корінні зміни, і замість Аполлона Дельфінія провідну роль стала відігравати інша іпостась цього бога — Простат³⁸.

Ще радикальніші зміни в системі свят відбулися на Боспорі. Мітрідат VI Евпатор, що підкорив своїй владі Боспор, запровадив там македонський календар і літочислення, прийняте у Понті й Віфіїнії. То був один із заходів, за допомогою яких Мітрідат намагався об'єднати в єдине ціле країни, що входили до його володінь³⁹. Зміна календаря повинна була привести до справжньої революції у системі державних свят.

Греки здійснювали більшість своїх релігійних свят у строго визначені дні місяця. Нехтування здавна встановленими датами вважалось рівним образі богів. Наскільки серйозно елліни ставились до дотримання термінів свят, можна побачити на прикладі Афін. Там драматичний агон повинен був починатися 10-го Елафеболіона, і коли в 270 р. до н. е. виставу довелось відкласти на чотири дні, то ці дні було вирішено вважати вставними, і змагання драматургів розпочались у традиційно закріплене за ними число⁴⁰.

Напевне, нововведення Мітрідата спочатку викликало неприйняття місцевого населення, однак, уведене по-насильницькому, воно прижилось, а календар відтоді більше не змінювався аж до кінця античної доби. У порівнянні з мілетськими іншими стали не лише назви місяців, а, швидше від усього, і числа вже не відповідали колишнім.

Все сказане спонукає думати, що у першій половині I ст. до н. е. на Боспорі не лише змінилось зчислення часу, а й кардинально помінялись державні свята. Торжества на честь Аполлона Лікаря втратили свою провідну роль, що підтверджується згодом дуже невеликою кількістю свідчень про культ цього бога у римський час.

С в я т а А р т е м і д и

Свята на честь Артеміді займали в Мілеті, як і в багатьох інших іонійських містах, набагато скромніше місце, ніж торжества на пошану її брата Аполлона. У гімні Каллімаха «До Артеміді» (III, 124–132) описані нещастя людей, котрі розгнівали богиню. Адже лише у тих, ким вона опікується, визрівають добрі врожаї, ростуть стада, а породіллі благополучно народжують дітей. Улюблене заняття Артеміді — полювання в горах і споглядання танців і хороводів на святах на її честь (Horn. Hymn. 18–20; Callim. Hymn. III, 180–182, 264–265; Paus. VI, 2, 6–9). Тому в усіх грецьких державах справлялись ті чи інші свята цієї богині, і не випадково уже в перші десятиліття після переїзду греків на нову батьківщину в мілетських колоніях Північного Причорномор'я з'явилися свята Артеміді, що відтворювали ритуали, прийняті в метрополії. Судячи з архаїчних зображень, колоністи уявляли богиню мисливицею з традиційними атрибутами: луком зі стрілами і ланню, — її священною твариною⁴¹.

Різні епіклези богині (в Ольвії, наприклад, їх налічується шість⁴²) вказують на багатоманітність її свят у Північному Причорномор'ї. Судячи з епіграфічних джерел, там були популярними свята Артеміді Ефеської, що справляли у Борисфені, Ольвії, Керкинитиді і в ряді міст Боспора. Ім'я богині з цією епіклезєю читається в одному з найдавніших грецьких написів з Північного Причорномор'я. У середині VI ст. до н. е. житель Пантикапея Сон підніс у дарунок Артеміді Ефеській бронзове ситечко для проціджування вина і написав присвяту на її ручці⁴³. Це посередньо засвідчує існування святилища богині, біля якого справляли її свята. Про це саме говорять написи IV ст. до н. е. з Пантикапея, Гермонасси і Горгішії (КБН. 6 а, 11, 1040, 1114). У них згадуються

жриці Артеміді Ефеської, що присвячували богині вівтарі й статуї і, поза сумнівом, виконували ритуали, прийняті на її святах. Напевне, такі ритуали нагадували ті, що проводились біля найзнаменитішого грецького храму Артеміді в Ефесі. Там знаходилась древня і дуже своєрідна статуя богині з безліччю жіночих грудей. Її спрощена копія, відтворена на теракоті з Ольвії, може свідчити, що в цій колонії, як і на Боспорі, шанували Артемиду в подібній іпостасі⁴⁴. Свята Артеміді Ефеської відзначали також у Керкинитиді біля її святилища; там знайдено два графіті з присвятами богині — на кілику та скіфосі V ст. до н. е.⁴⁵ Про це ж саме свідчить близький за часом напис на чорнолаковій солонці з розкопок Борисфена⁴⁶.

У давнину ефеський храм зараховували до семи чудес світу. Безліч еллінів з різних кінців ойкумени прибувало туди на свята, що супроводжувались музичними, атлетичними й кінними агонами. Паломники приїздили цілими родинами й приносили богині всілякі дарунки і жертви (Dion. Hal. IV, 25). Цілком імовірно, що серед них були й шанувальники богині з міст, розташованих на північних берегах Понта.

Свята у Херсонесі Таврійському суттєво відрізнялись від тих, що справлялись у мілетських колоніях Північного Причорномор'я. Адже Херсонес єдиний у цьому районі був заселений дорійцями і тому жив за несхожим на мілетський дорійським календарем, запозиченим з його метрополії Гераклеї Понтійської. Цей календар залишався в античному Херсонесі незмінним, про що можна судити з назв місяців у написах римського часу. Відповідно терміни свят та їхній характер тут відрізнялись від іонійських. Про своє дорійське походження херсонесити твердо пам'ятали і через багато століть після заснування колонії. У II ст. н. е. у гімні на честь Гермеса вони просили милості у бога «до всіх, хто населяє славне місто дорян» (IPE I². 436).

Головне державне свято Херсонеса присвячувалось Артеміді з епikleзою Παρθένος (непорочна дівка). Херсонесити постійно називали свою богиню самою лише епikleзою, опускаючи її ім'я; вони обрали Партенос головним божеством своєї нової батьківщини і навіть розповідали легенду, буцімто саме вона заснува-

ла їхнє місто (Mela II, 3). Артеміда з епіклезою Партенос уособлювала для херсонеситів їхню постійну покровительку (ІРЕ І². 352). Вони клялись її ім'ям на вірність батьківщині (ІРЕ І². 401), вірили, що богиня в критичні моменти допомагає місту (ІРЕ І². 343, 344, 352), карбували її зображення на своїх монетах. На її честь регулярно справляли головне свято і особливими торжествами відзначали перемоги, здобуті «завдяки богині, що приймає на себе турботи»⁴⁷. Херсонесити називали також Артемиду Рятівницею, вірячи в її допомогу при нападах ворогів, і приносили вдячні жертви на присвячених їй вівтарях (НЭПХ. 125).

У периплі Псевдо-Скімна (вірші 826–831) сказано, що при виведенні колонії на місці майбутнього Херсонеса разом з гераклеотами брали участь уродженці острова Делос. Довгий час датою виникнення міста вважався 421 р. до н. е., але тепер переконливо доведено на підставі писемних джерел і нових археологічних матеріалів, що появу Херсонеса на Таврійському півострові слід віднести до більш раннього часу, а саме до 528/527 р. до н. е.⁴⁸

Певно, з самого початку головне свято Артеміди мало як дорійські, так й іонійські риси, відбиваючи смаки перших колоністів. Дорійські риси вносили вихідці з Гераклеї, іонійські — уродженці Делоса. За легендою, на Делосі народились Аполлон і Артеміда, і там відзначались відомі по всій Елладі свята цих богів. І надалі на характер херсонеських свят впливали постійні контакти з метрополією і тісні зв'язки з Делосом, про які свідчать написи елліністичного часу (МИС. 22, 25, 26, 27, 29, 30, 31).

Шанування Артеміди з епіклезою Партенос та її свята набули в Херсонесі особливого забарвлення. Зробившись верховним божеством міста, богиня, поряд з одвічними рисами мисливиці і покровительки всього живого, набула статусу захисниці міста, тому серед її храмових зображень у Херсонесі, попри традиційного образу мисливиці, з'явилися статуї Партенос у баштовій короні.

Херсонеські Партенії — єдине головне державне свято у Північному Причорномор'ї, офіційна назва якого тепер точно відома, оскільки вона записана в декреті Діофанта (ІРЕ І². 352). У ньому мовиться про рішення Ради і Народу увінчати полководця золотим вінком за перемогу над скіфами і проголосити про це під

час урочистої процесії на святі Партеній. Значить, у Херсонесі, як і в інших грецьких демократичних державах, головне свято включало церемонію проголошення про нагороди особливо заслужених співвітчизників та іноземців. Херсонесити влаштовували урочисту процесію по місту, і під час її руху глашатай голосно читав постанову. Сам лауреат, мабуть, ішов у перших рядах процесії, а всі жителі, які не входили до неї, сходились подивитись на урочистий хід і провести до теменосу богині, де процесія завершувалась біля вівтаря Партенос перед її храмом. Там після свята встановлювали стели з написами про нагороди громадянам й іноземцям (ІРЕ І². 344, 355).

Подібно до пожертв на будь-якому грецькому святі, принесення жертви Партенос вважалось центральним і найбільш важливим ритуалом торжеств. Воно здійснювалось на її головному вівтарі на акрополі міста. Цей вівтар згаданий у декреті Діофанта, де сказано про поставлення його статуї біля вівтарів Партенос і бога, що уособлював общину держави Херсонеса (ІРЕ І². 353). Напевне, тій самій богині приносили жертви на найбільшому і найбагатше прикрашеному вівтарі серед збережених часом херсонеських вівтарів (рис. 3). Його поставив Пасіад, син Артемідора, котрий виконував обов'язки сакрального басилевса⁴⁹.

Іменами таких басилевсів у Херсонесі називали роки, датували документи й монети. Діяльність царів-епонімів була тісно пов'язана з культом Партенос. Дехто з них одночасно (ІРЕ І². 414, 415) або по закінченні терміну ставав жерцем верховної богині. Херсонеські басилевси, подібно до багатьох епонімних магістратів в інших грецьких державах, не мали вищої громадянської влади. Їхня діяльність переважно зосереджувалась на релігійному житті поліса і, зокрема, на організації свят, які вони повністю або частково оплачували власним коштом. Тому обов'язки херсонеських сакральних басилевсів виконували лише багаті громадяни.

Виконання функцій жерця Партенос у Херсонесі належало до почесних державних посад. У перші століття нашої ери ці жерці за богиню першими скріплювали печаттю державні документи (НЭПХ. 111, 112). Жерці Артеміди посідали видне місце на її свя-

тах і, певна річ, брали діяльну участь в їх організації. Імена деяких з них збереглись у написах (ІРЕ І². 410, 412).

Поряд із головним святом херсонесити проводили й інші торжества на честь богині. Її ім'ям назвали мис Партеній, що знаходився недалеко від міста (суч. Фіолент), і влаштували там святилище богині. Туди, певно, за поширеним у греків звичаєм, прямували у свята урочисті процесії. Нагадаємо для прикладу процесії до святинь, що лежали далеко за містом, які вирушали з Мілета до Дидим на свято Аполлона і з Афін до Елевсину на містерії Деметри і Кори.

Херсонесити шанували також Артеміду серед божественної тріади — разом з її матір'ю Лето і братом Аполлоном. Свята на їх честь відзначали, мабуть, біля особливого святилища, на існування якого вказують кілька фрагментів посуду з присвятами одночасно всім трьом божествам або лише Артеміді й Аполлонові⁵⁰. На їх честь проводили також приватні свята і влаштовували домашні святилища⁵¹. Швидше за все, громадські свята припадали на місяць Латоїос, назва якого виведена від ім'я Лето⁵².

Про дати свят Артеміди у Херсонесі не відомо нічого певного. Один з місцевих місяців називався Евклеєм (ІРЕ І². 361). Його наймення могло бути утворене від епikleзи Артеміди Евклея (Славна), і тоді в цьому місяці мало проходити свято богині. Павсаній (IX, 17) згадує храм Артеміди Евклеї у Беотії, а Плутарх (Arist. 20) — у Платеях. Та не варто забувати, що з цією самою епikleзою шанували також Зевса (Vasch. I, 6), тому існує можливість того, що місяць присвячувався головному олімпійському богові. Більш впевнено можна назвати час свят Артеміди у мілетських колоніях, бо там існував місяць Артемісіон, що відповідав сучасній другій половині лютого — першій половині березня, тоді й мали чествувати богиню.

Отже, свята Артеміди справляли у всіх державах Північного Причорномор'я, та лише у Херсонесі вони посідали головне становище серед інших релігійних торжеств.

Діонісійські свята

Свята на честь Діоніса справлялись у кожному грецькому місті. У веселих процесіях несли фаллос — символ плодючості, йшли чоловіки, ряджені сатирами, й жінки, що представляли служительок бога, які називались вакханками або менадами. Вони тримали у руках тирси (жезли з шишкою на кінці), повиті плющем, священною рослиною Діоніса, і славили бога вигуками «Вакх» і «Евое».

Діоніс, або Вакх, був богом плодоносних сил землі, у першу чергу виноградарства і виноробства. Він уособлював продуктивні сили природи в їх найбільш буйному і нестримно-стихійному вигляді⁵³. Шанувальники бога досягали «діонісійського безумства», яке викликали питтям вина, запальною музикою і криками, що прославляли Діоніса. Хори виконували дифірамби на честь бога, танцюючи навколо вітваря. Поет Архилох писав: «Я знаю, як вести дифірамб, прекрасну пісню богові Діонісу, коли мій розум заглушений вином» (Athen. XIV, 628 a-b) У хрестоматії Прокла (розд. 14) подано такий опис дифірамба: «Дифірамб стрімкий, виявляє шаленство за допомогою танцю, створює стан, належний богові, діє ритмами і використанням більш грубих слів». Багато учасників Діонісій, надягаючи маски і костюми супутників бога сатирів і менад, перевтілювались на цих персонажів і поводитись так розкуто і часом безумно, як про це оповідалось у багатьох діонісійських міфах. На деяких святах гарний чоловік зображував Діоніса, і здавалось, що сам бог присутній серед людей.

У писемних і епіграфічних джерелах Діонісії посідають перше місце за кількістю згадок про свята у Північному Причорномор'ї. Тут до появи місцевих виноградників древні торжества виноградарів відзначались лише за традицією. На Боспорі і в Херсонесі уже в V–IV ст. до н. е. колоністи зуміли акліматизувати виноград, а в Нижньому Побужжі й Подністров'ї з їх суворішим кліматом достатню для виробництва вина кількість винограду вдалося вирощувати лише в перші століття нашої ери⁵⁴.

Найдавніше писемне свідчення про місцеві свята Діоніса міститься в ольвійській новелі про скіфського царя Скіла. Події,

описані в «Історії» Геродота (IV, 79), відносяться до другої чверті V ст. до н. е. Ольвіополіти розповідали, як Скіл зажадав прийняти посвяту в таїнства Діоніса Вакхічного і став брати участь у священних процесіях, що йшли вулицями Ольвії. Разом з ольвійськими шанувальниками бога цар впадав у вакхічне шаленство, що викликало гнів скіфів, які спостерігали процесію з міської стіни.

Отже, свята Діоніса в Ольвії супроводжувались процесіями, схожими до подібних в інших грецьких містах. Можна гадати, що в VI — середині V ст. до н. е. діонісійські свята в Ольвії, Тірі й на Боспорі в основному повторювали ритуали, прийняті в їхній метрополії Мілеті. Це посередньо підтверджується згадкою в оповіді Геродота про Діоніса Вакхічного і тією самою епikleзою бога на уламку кіліка V ст. до н. е., знайденому в Ольвії⁵⁵: саме у цій іпостасі Діоніса найбільше шанували у Мілеті й інших малоазійських грецьких полісах⁵⁶.

Процесії вакхантів супроводжували всі діонісійські свята, тому не можна встановити, в якій саме брав участь Скіл. У різноманітних діонісійських процесіях могла йти будь-яка вільна людина, що попередньо пройшла акт ініціації. Крім того, в Ольвії класичного часу місцевий союз орфіків, що шанували Діоніса, справляв свята цього бога, які, напевне, мали таємний характер. Про них стало відомо з написів на трьох кістяних табличках першої половини V ст. до н. е., знайдених під час розкопок Центрального Ольвійського теменоса⁵⁷.

Таємні святкові ритуали виконувались під час грецьких свят певного типу, що називались містеріями. Можливо, містерії орфіків справлялись також в Пантікапеї. Таке припущення ґрунтується на присвячувальному написі Діонісу Арею (КБН. 15), тому що подібне рідкісне словосполучення зустрічається лише в орфічних гімнах (Orph. Hymn. XXX, 4). Під час орфічних містерій згадували міф про трагічну долю Діоніса Загрея, сина Зевса і Персефони. Його відродження після загибелі алегорично тлумачилось посвяченими у містерії як символ нового життя, що чекає на них після смерті. Орфіки думали, що кожну людину можна вважати частиною однієї космічної істоти. Подібно до Діоніса Загрея, міст

помирає, розпадаючись на частини, а потім знову відроджується в потойбічному царстві.

Завдяки таємному характерові містерій, про їхній зміст майже нічого не відомо. Можна лише твердити, що на Боспорі й у Ольвії, поряд з містеріями Діоніса, відзначали подібні свята на честь матері богів Кібели, а також Деметри і Персефони. Останні багато в чому орієнтувались на ритуали Елевсинських містерій, знаменитих у всьому грецькому світі⁵⁸.

Найдавніше епіграфічне свідoctво про свята Діоніса в Північному Причорномор'ї відноситься до Ленеї. У науковій літературі поширена думка, що назва свята походить від слова *λήνος* — чан, в якому вичавлювали вино⁵⁹. Та, може бути, свято пов'язане не з виробництвом вина, а з тим, що вже готове вино присвячувалось Діонісу, і служительки бога пили його для збудження екстазу. Найменування ж самого свята утворене від слова *ληναί* — менади⁶⁰.

У V ст. до н. е. на Ленеях афіняни почали розігрувати трагедії, а далі до них приєднались комедії. На цьому древньому святі, відомому в багатьох іонійських містах, заборонялось бути присутніми не лише іноземцям, а навіть вільним, однак не повноправним жителям держави. Аристофан у комедії «Ахарняни», вперше виконаній на Ленеях у 425 р. до н. е., заявляє, що серед глядачів немає іноземців, котрі можуть почути його критику воєнної політики Афін, що вже шостий рік вели спустошливу для них Пелопоннеську війну.

Напис, виконаний у кінці VI — на початку V ст. до н. е. на бронзовому дзеркалі з Ольвії, звичайно розглядається як непряме свідoctво про це свято. Уздовж зовнішнього кола диска прокреслено слова: «Демонасса, донька Ленея, радій, і ти, Ленею, син Демокла, радуйся!»⁶¹. Дзеркало належить до речей місцевого виробництва, прикрашених у звіриному стилі. Його ручка завершується умовно зображеною головою барана, а край диска оточений невисоким бортиком, що ніколи не зустрічається на дзеркалах, виготовлених у Елладі (рис. 6).

Починаючи з першої публікації дзеркала, здійсненої Н. П. Розановою, напис на ньому інтерпретується як звернення до служи-

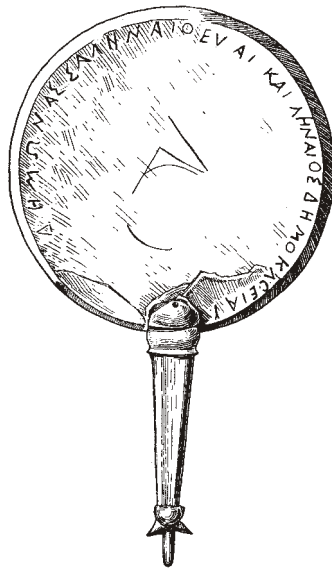

Рис. 6. Бронзове дзеркало із написом з Ольвії. VI ст. до н. е.

тільки культу Діоніса Ленея. Свято Леней здавна справлялось в іонійських містах і в Афінах. Воно було схоже з Сільськими Діонісіями, включало процесію ряджених і виконання дифірамбів. Мілетяни відзначали Ленеї у місяці, що мав ту саму назву і припадав на грудень-січень. Назва місяця Ленеї збереглась у написах Ольвії й Тіри (ІРЕ І². 4, 45; НО. 47), відповідно тоді й проходили місцеві Ленеї.

На згаданому дзеркалі читається вигук «евай», перекладений Розановою як «радій». Його постійно проголошували учасники діонісійських процесій (Eur. Vach. V. 145). Напевне, Демонасса та її батько, що мав ім'я, співзвучне Діонісійському святу Леней, входили до числа служителів Діоніса, організовували святкування Ленея і проводили на них священні ритуали. Як видно на вазових рисунках, частину святкових церемоній здійснювали жінки, і в них якусь роль відіграло дзеркало, що збереглось до наших днів.

Ім'я Ленея накреслено також у ольвійському написі V ст. до н. е. Там згаданий глава місцевого союзу мольпів Діонісодор, син

Ленея, сина Мольпагора (НО. 58). Можливо, члени родини Діонісодора були служителями культу Діоніса і організували його свята. Адже Мольпагор дав синові ім'я Леней, а той назвав свого сина «даром Діоніса». Ім'я Леней зустрічається в Ольвії й у елліністичний час (ІРЕ І². 33, 201).

У VI–V ст. до н. е. Ленеї святкували і в Борисфені. Там знайдено уламок чорнолакового сосуда V ст. до н. е. з графіто «ленейський аск», з чого виходить, що його одержав як приз переможець на веселому ленеїському змаганні у питті вина⁶². Сама назва аска означала по-грецькому «міх для вина», і посуд відтворював його форму.

Про святкування Леней у Пантикапеї можна судити за двома пам'ятками. В епітафії винороба, що жив на межі IV–III ст. до н. е., названа епikleза Діоніса Леней (КБН. 117). Аттична ваза рідкісної форми, що називається стамносом, була привезена до Пантикапея у середині V ст. до н. е. Вона прикрашена сценою тієї частини Ленеїського свята, яку здійснювали виключно жінки. Стамноси з подібними зображеннями служили ритуальними сосудами на Ленеях, і це відбилось на рисунках аттичних червонофігурних стамносів. На них показані поставлені на невеликий столик одна чи дві таких вази, з яких жінки наливали вино в кубки; серед останніх завжди бував один, що присвячувався Діонісу⁶³.

На лицевому боці пантикапейської вази зображена жінка в доричному хітоні з канфаром у руці. Вона підходить до стамноса, що стоїть на столику. Церемонія uzливання супроводжується танцем вакханки у довгому хітоні, зверху якого накинуто небрида — шкура пантери, священної тварини Діоніса. Танцеві акомпанує на аулосі третя жінка, одягнена у хитон з темною каймою і з плющовим вінком на голові.

Головні торжества, присвячені Діонісу в Північному Причорномор'ї, називались Діонісіями. Вони згадуються в ольвійських і херсонеських декретах III ст. до н. е. Старший напис на постаменті статуї Каллініка звичайно датують IV ст. до н. е., та, на наш погляд, більш переконливою є запропоноване В. П. Яйленком датування III ст. до н. е.⁶⁴ На камені чітко читаються заключні слова постанови: «про нагородження проголосити на Діонісії в те-

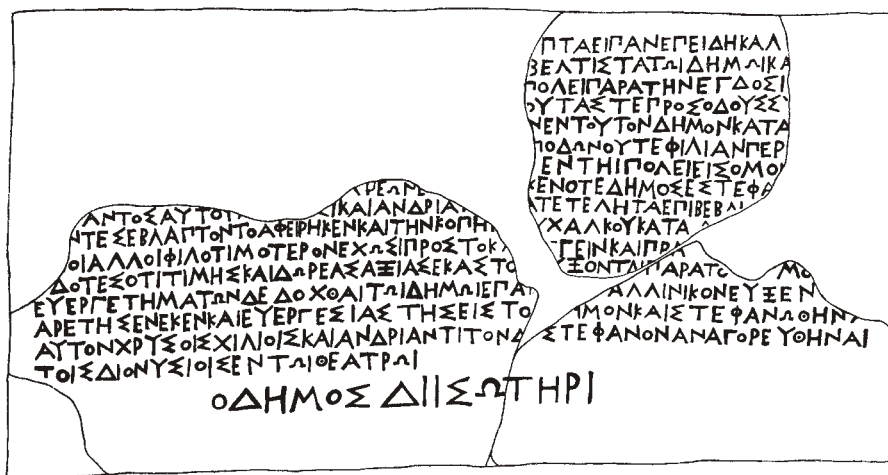

Рис. 7. Фрагмент напису III ст. до н. е. з Ольвії із згадкою свята Діонісій у театрі. Прорисовка Ю. Г. Виноградова і П. Й. Каришковського

атрі» (рис. 7). Так само добре збереглося найменування цього свята на мармуровій плиті з декретом про увінчання золотим вінком херсонеського історика Сіріска (IRE I². 344). В ольвійських декретах на честь Антестерія, а також синів херсонесита Аполлонія і невідомої особи, згадка про нагородження під час Діонісій впевнено реконструюється на стертих або втрачених місцях написів⁶⁵.

З текстів згаданих написів тепер відомо, що в Ольвії й у Херсонесі оголошували про найзначніші нагороди на святах Діонісій, коли майже всі громадяни збирались у театрі. Це було особливо почесним, тому що ставало відомим всьому населенню міста. З IV ст. до н. е. така церемонія проходила в афінському театрі перед постановкою нових трагедій на Великих Діонісіях (Dem. XIII, 84, 115, 116, 118; МИС. 4). Подібне оголошення про нагороди в Ольвії й Херсонесі, швидше за все, нагадувало схожу церемонію в Афінах, культурне життя яких справляло великий вплив на багато грецьких держав.

Херсонесити, напевне, святкували Діонісії у місяці з одноіменною назвою, що, мабуть, як і в інших державах, припадав на весну. Взагалі Діонісійські свята в Херсонеській державі відігра-

вали досить помітну роль. Їх справляли в місті й у сільській місцевості, де знайдено невеликі святилища бога⁶⁶. Адже в околицях міста вирощували багато винограду і виготовляли велику кількість вина, про що красномовно свідчать знахідки виноробень і керамічної тари місцевого виробництва⁶⁷. Тому тут завжди святкували закінчення збирання врожаю і пробу нового вина. У III ст. до н. е. відзначалось свято, під час якого чоловіки з жінками і дітьми виходили з міста. Процесія йшла околицями, супроводжуючи тих, хто несли статую Діоніса. Напис, що свідчить про це, зберігся з лакунами. Згідно реконструкції В. В. Латишева (IRE I². 343), прийнятій більшістю сучасних дослідників, йшлося про напад варварів на херсонеситів, коли ті вийшли з міста, несучи статую Діоніса. Свята цього бога, під час яких громадяни відправлялись за межі міста, проводились й у інших грецьких державах, наприклад, у Смирні (Her. I, 150).

Ольвійські свята Діоніса переважно проходили у місті, тоді як сільське населення Нижнього Побужжя до настання римського періоду не займалось виноградарством, а вино у великих кількостях довозилось із різних центрів виноробства. Цим пояснюється те, що присвячувальні написи, скульптурні й теракотові зображення Діоніса і його супутників знайдені головним чином на городищі і, в незначній кількості, на ольвійській хорі. Фрасибул, ольвійський жрець Діоніса, у першій половині IV ст. до н. е. по закінченні терміну своїх священних обов'язків склав посвяту богу на біломармуровій плиті (IRE I². 166). Напис упевнено вказує на існування в Ольвії святилища Діоніса і проведення там свят під керівництвом жерців. Святилище існувало вже у V ст. до н. е., коли ольвіополіт Кліт приніс туди у дарунок Діонісу чорнолаковий килик, що засвідчено прокресленим на ньому графіто.⁶⁸ Мабуть, із цього святилища переносили до театру статую бога під час Діонісій, так само, як це робилось в інших містах.

Присвяти Діонісу на посуді V–IV ст. до н. е. з Борисфена, Німфея і Пантикапея посередньо свідчать про діонісійські свята в цих містах⁶⁹. Особливо варто виділити два графіти: одне, вже згадане, на дзеркалі з Ольвії, й інше з Феодосії з кілька разів повтореним вигуком «евай», що супроводжував діонісійські торжества⁷⁰.

Свята Діоніса набули особливого значення на Боспорі з останньої чверті V ст. до н. е., коли там уже акліматизували виноград. Після приходу до влади у 438 р. до н. е. Спартока, засновника династії Спартокідів, котрі правили до I ст. до н. е., культ Діоніса став одним з провідних⁷¹. Торжества проходили у театрі і біля храму бога, що стояв у південній частині Пантикапея біля підніжжя гори Митридат⁷². У храмі чи біля нього стояла прекрасна статуя Діоніса. У пошкодженому вигляді її знайшли у 1865 р. Бог представлений безбородим кучерявим юнаком у короткому хитоні й плащі, біля ніг сидить його священна тварина пантера. Скульптуру виконав добрий майстер на межі V–IV ст. до н. е., і за характером зображення вона близька типу статуй Праксителя⁷³. Кілька століть статуя Діоніса користувалась великою шаною у боспорян. Її зображення карбувалось на місцевій монеті I ст. до н. е.⁷⁴ У місті існували й інші статуї Діоніса, про що свідчить вапняковий постамент з написом III ст. до н. е. (КБН. 24).

Чудове свідцтво щодо діонісійських свят у Німфеї міститься в недавно знайденому написі. Він виконаний у першій половині IV ст. до н. е. агонотетом, тобто організатором і розпорядником німфейського свята. Завершивши свої обов'язки, він фінансував будівництво парадного входу до святилища, а, можливо, й до театру, де проходили влаштовані ним свята. На архітраві споруди вирізана присвята богу його ім'ям: «Теопропід, син Мегакла, цей вхід присвятив Діонісу, будучи агонотетом, за Левкона, архонта Боспора і Феодосії, всієї Синдики, торетів, дандаріїв і псесів». Частина архітрава з написом збереглась неушкодженою. Крім того, залишилось ще кілька незначних фрагментів, що дозволяють встановити іонійський ордер будови, але не дають можливості її реконструювати⁷⁵.

Коли Боспор опинився під владою Мітрідата Євпатора, свята Діоніса у першій половині I ст. до н. е. набули нового характеру. Адже цар вважав себе втіленням цього бога і виступав у його образі під час свят. За описом Плутарха відомо, як у театрі Пергама (там перебувала резиденція царя після його перемог над римлянами у Малій Азії) влаштували виставу апофеозу Мітрідата. За допомогою якихось пристроїв до царя, наче з неба, спускалась Ніка і

вінчала його як нового бога (Plut. Sulla. 11). Щось подібне, ймовірно, відбувалось і на боспорських святах, коли Мітрідат отаборився в Пантикапеї. Культ Мітрідата-Діоніса став на Боспорі офіційним, про що відомо за написами з Пантикапея і Фанагорії (КБН. 24, 31).

У колекції північнопричорноморських археологічних матеріалів знаходиться значна кількість теракотових масок Діоніса, сатирів і акторів, що виступали в театрі на Діонісіях⁷⁶. Більшість таких масок відноситься до елліністичної доби. Маски поділяються на дві групи: одна представляє зменшені копії сценічних масок, друга — вотивні підношення, безпосередньо пов'язані з ритуалами на діонісійських святах. Ці невеликі теракотові вироби часто мають отвори для підвішування і, на відміну від театральних масок, виконані в реалістичній манері, без гротеску.

Маски були неодмінною приналежністю діонісійських свят. З процесій, пісень і жартів ряджених з обличчями, затуленими масками, народились театральні вистави, що увійшли до числа прекрасних і дивовижних досягнень древніх греків. Вони першими створили літературний жанр драми і збудували будинки для драматичних вистав. Спершу зводились тимчасові споруди, а з V ст. до н. е. почалось будівництво стаціонарних театрів. Спочатку театр призначався лише для музичних і драматичних агонів на діонісійських святах, а потім його стали використовувати для проведення всіляких урочистостей, для засідань народного зібрання (Paus. VI, 5, 2) і навіть для гладіаторських боїв.

У театрі обов'язково стояв вівтар Діоніса, а на час Діонісій туди приносили статую бога. З перебігом часу тематика свят у театрі все менше безпосередньо стосувалась культу Діоніса. Якщо в VI–V ст. до н. е. трагедії й комедії розігрувались лише на Діонісіях і Ленеях, то з елліністичного часу вистави влаштовувались частіше. Однак актори продовжували вважати себе служителями бога, а жерцєві Діоніса відводилось найпочесніше місце і в римські часи.

Багато грецьких містерій супроводжувалось виставами на сюжети міфів про богів. Для цього зводились особливі будинки, і місця для глядачів мали назву *θέατρον* від дієслова *θεάομαι* (дивитись, розглядати). За розкопками відомо, що приміщення для видовищ існува-

ли в Елевсині і в святилищі Самофракійських богів. Але туди допускали лише посвячених, тому нині майже не відомо, якими були дійства, що там розігрувалися. Лише в культурі Діоніса драматичні вистави досягли свого апогею і перетворились на мистецтво театру, доступне найширшим верствам населення античних держав.

На діонісійських празднествах у VI ст. до н. е. греки слухали виступи хорів, що співали і танцювали навколо вітваря на площадці, яка називалася орхестрою. Якщо вона була біля пагорба, то глядачі розміщувались на його схилах, а якщо свято справляли на міській площі, то будували тимчасові дерев'яні підмостки, які піднімались уступами. Такі підмостки зводили на афінській агорі, і там уперше за тирана Пісістрата почали регулярно проводити драматичні агони у часи святкування Діонісії.

Починаючи з доби раннього еллінізму, кам'яний театр увійшов до числа обов'язкових споруд будь-якого помітного грецького міста. Як писав Павсаній (X, 4, 1), поселення без театру просто не могло називатися містом. Залишки кам'яних театрів знайдені на руїнах грецьких міст у Елладі, Малій Азії, на Сицилії і в Причорномор'ї.

У містах Північного Причорномор'я також будувались театри для проведення діонісійських та інших свят. Але поки що лише у Херсонесі виявлені архітектурні залишки театру, на місці якого в середньовіччі збудували християнський храм⁷⁷.

Херсонесити звели кам'яний театр у III ст. до н. е. Архітектор орієнтував його таким чином, щоб сонце освітлювало проскеній у будь-який час дня. Сам будинок театру відповідав кращим зразкам свого часу, про що свідчать рустовані квадри, чудово підігнані один до одного, і кам'яні лави вишуканого профілю. Від мармурового фриза, що прикрашав театр, зберігся невеликий фрагмент із зображенням богині Гармонії — супутниці Муз і Харит, покровительок музичного і драматичного мистецтв⁷⁸. Театр проіснував до IV ст. н. е. і чотири рази капітально перебудовувався. Згідно реконструкції О. І. Домбровського, у II ст. н. е. він уміщував близько 3000 чоловік.

У херсонеському театрі постійно проводились Діонісії та інші різноманітні святкування. Мабуть, тут у III ст. до н. е. Сіріск

читав свій історичний твір, за який співвітчизники нагородили його золотим вінком (ІРЕ І². 344). У перші століття нашої ери, коли у місті стояла римська залога, до грецьких свят приєдналась суто римська розвага — гладіаторські бої. Для них у великих містах будували цирку, а в невеликих, таких, як Херсонес, пристосовували театри. Посереднім свідомством цього є фрагмент рельєфу із зображенням заключного епізоду боротьби гладіаторів і написом імені переможця — Ксанф⁷⁹, а також перебудова театру в II ст. н. е. Тоді проскеній розширили і висунули вперед до глядачів, так що він міг служити і сценою, і ареною для гладіаторів⁸⁰. Бої гладіаторів, напевне, влаштовували також у театрах Боспора, інакше важко пояснити, навіщо місцевий художник на стіні склепу I–II ст. зумів детально намалювати гладіаторів у обладунку і озброєнні катафрактарія, ретіарія та ін.⁸¹

Біля театру греки ставили стели з висіченими на них іменами переможців у мусичних змаганнях. Уламок одного з таких написів римського часу знайдений поблизу херсонеського театру. Збереглись лише слова, що промовляють про змагання хорів, комедіографів і поетів, котрі писали епіграми і енкомії (хвалебні вірші), а також про глашатаїв і трубачів (ІРЕ І². 433)⁸². Ілюстрацією до згадки про комедіографів можуть служити бронзова статуетка актора у ролі раба і теракотові зображення комічних масок і акторів, знайдені в Херсонесі⁸³.

Театр в Ольвії згадується у чотирьох декретах, у яких, як значалося вище, ішлося про нагородження громадян під час святкування Діонісій. Місцеположення театру на добре дослідженому ольвійському городищі досі не виявлене, хоча археологи неодноразово намагались його знайти. Швидше за все, театр стояв на схилі між Горішнім і Нижнім містом, і ще в давнину його повністю знищив зсув ґрунту. На городищі знайдений невеликий мармуровий торс Силена з дитиною-Діонісом на руках. Мабуть, цю статую, виконану афінським майстром на межі IV–III ст. до н. е., придбали для прикрашання ольвійського театру. Припущення ґрунтується на тому, що подібна скульптурна композиція знаходилась у театрі Афін⁸⁴.

Найдавніші свідоцтва про театри у містах Боспора належать до IV ст. до н. е. Поліен (V, 44), описуючи хитрощі, до яких вдавались при веденні війни, розповів про дотепну витівку грецького полководця Мемнона. Готуючись до війни з боспорським царем Левконом, він вирішив встановити чисельність населення його держави. Для цього Мемнон послав туди знаменитого кіфареда Арістоніка разом зі своїм послом Архівіадам — начебто для укладення угоди про дружбу. Полководець розраховував на те, що «жителі будуть спішно збиратися до театрів» послухати виступи уславленого музиканта, а посол за кількістю глядачів, що прийшли до театру, визначить, яким було населення Боспора, — і так дізнається про сили майбутнього противника. Згідно цієї розповіді, театр існував не лише в столичному Пантикапеї, а й у інших боспорських містах, напевне, у Феодосії, Німфеї, Фанагорії, Гермонассі. У зв'язку з цим нагадаємо, що в Аттиці поряд з афінським існував ще театр у Піреї.

Повідомлення Поліена підтверджується знахідкою у Пантикапеї майже цілого мармурового крісла, виготовленого на межі IV–III ст. до н. е. Подібні крісла встановлювали у театрах для жерців, магістратів і почесних гостей⁸⁵. Право займати особливі місця у перших рядах театру належало до числа привілеій, що відзначались у почесних декретах. Тому нам і відомо, що боспорянин Нікій, ольвіополіт Діонісій і херсонесит Сокрит сиділи на почесних місцях під час дельфійських свят (МИС. 12), а в Ольвії подібну привілею мав громадянин Істрії Феодот (НО. 7).

До декору пантикапейського театру, певно, входив мармуровий рельєф із зображенням почиту Діоніса. Від скульптури, виконаної афінським майстром у IV ст. до н. е., зберігся лише фрагмент з фігурою людини у костюмі силена, що несе на плечі лозу з великими гронами винограду. Перед нами — актор, одягнений у кошлатий одяг, що закриває все його тіло, окрім кистей рук і ступнів⁸⁶.

Можна лише здогадуватися про те, які саме п'єси грали в театрах Північного Причорномор'я. Певна річ, тут ставили твори уславлених грецьких драматургів і місцевих авторів. Слід гадати, що особливий інтерес виявляли до п'єс, дія яких відбувалася на бе-

регах Понту. З них збереглась лише одна трагедія Евріпіда «Іфігенія в Тавриді», а з назв і коротких цитат відомі ще трагедія Софокла «Скіфи» і комедія Антифана «Скіфи і таври».

Про існування місцевих комедіографів свідчить згаданий вище фрагмент херсонеського агоністичного каталогу. Статуетки акторів і різноманітні теракотові маски показують, що в Північному Причорномор'ї добре знали традиційних персонажів грецьких п'єс.

З певною сценічною роллю можна зв'язати кілька масок і статуеток Геракла — улюбленого персонажа як трагедії, так і комедії. Одна боспорська маска героя відноситься до його серйозних образів⁸⁷, а чотири статуетки V–IV ст. з Пантикапея, Феодосії й Херсонеса представляють Геракла в комедіях. Там він зображувався п'яницею і ненажерою. Досить згадати його роль у «Птахах» Арістофана. На згаданих статуетках Геракла одягнено в костюм комічного персонажу з прив'язаним фаллосом; актор зображений з атрибутами героя — лев'ячою шкурою і палицею. Феодосійська і дві херсонеських статуетки виготовлені в Аттиці, а пантикапейська — місцевого виробництва⁸⁸.

У V–IV ст. до н. е. теракотові статуетки акторів (головним чином комічні) надходили до Північного Причорномор'я з Аттики, а в добу еллінізму їх стали довозити з Малої Азії і деяких інших областей Еллади. Наприклад, фігурка комічного актора з Мирмекія виготовлена в кінці IV ст. до н. е. у Коринфі. У той же час з'являються подібні теракоти місцевого виробництва⁸⁹.

Отже, археологічні знахідки свідчать, що в Ольвії, Херсонесі та на Боспорі Діонісії входили до кола найбільш велелюдних і улюблених свят. Як і в Елладі, частина урочистих церемоній здійснювалась у театрі. Багато жителів з античних міст Північного Причорномор'я відвідували Афіни і були присутніми на ушлявленому у всій грецькій ойкумені весняному святі Великих Діонісій. Їх церемонії впливали на влаштування місцевих свят. Не випадково в Ольвії і Херсонесі, як і в Афінах, саме на Діонісіях оголошували почесні декрети і увінчували золотими вінками, а для різних діонісійських свят у всіх містах на північних берегах Понту купували аттичні розписні сосуди із сценами міфів про Вакха і його супутників (рис. 8), а також із зображеннями свят на їх честь.

Рис. 8. Діоніс із тирсом та його супутники. Аттична пелика з Пантикапея. Середина IV ст. до н. е.

Св я т а А ф р о д і т и

Св я т а А ф р о д і т и належать до числа найдавніших на північних берегах Понту. Колоністи, що прибули туди з Мілета, виконували ритуали, прийняті біля святилища Афродіти Уранії (Небесної), які існували в їхній метрополії вже в VII ст. до н. е. Там на скелястому пагорбі над морем височів архаїчний храм і стояв вівтар богині, залишки яких знайдені археологами в кінці XX ст. Храм Афродіти славився за межами Мілета в елліністичний час, як можна зробити висновок з віршів у ідилії Феокрита «Прялка» (XVIII, 4).

Афродіта уособлювала богиню кохання і краси, якій підвладне все живе: звірі, люди і боги, за виключенням непорочних Афіні, Артеміді і Гестії (Ном. Нумп. IV, 1–44). Народжена з морської піни Афродіта вважалась також покровителькою мореплав-

ців, тому її храми часто будували на підвищенні, біля морського узбережжя. Саме так їх поставили в Мілеті і в боспорських містах Кітеї та Німфеї⁹⁰. У народній етимології ім'я Афродіти виводилось від слова ἄφρος — піна. Це відбито в гомерівському гімні (VI, 3–10) при описі народження богині, що вийшла з морської піни поблизу Кіпру. Там прекрасні Ори, богині пір року, зустріли Афродіту й піднесли їй нарядний одяг, золоті сережки, діадему й намисто.

Два чудових аттичних фігурних лекіфа кінця V ст. до н. е., знайдених у Фанагорії та Пантикапеї (рис. 9), ілюструють вірші древнього поета⁹¹. Афродіта представлена у створках перламутрової раковини, що пливе блакитними хвилями. На голові богині золота діадема, шию облягають два золоті намиста, а груди повиті крупними золотими намистинами, нанизаними на тонку стрічку. Це одне з безлічі зображень богині на предметах античного мистецтва, знайдених у Північному Причорномор'ї, доводить, що тут добре знали міф про народження Афродіти з моря.

На Боспорі, в Борисфені та в Ольвії нині відомі місця, де проходили свята Афродіти. Її найдавніший теменос із храмом і вівтарем відкрито на Березані⁹². Там у середині VI ст. до н. е. борисфеніти збудували невеликий храм у традиціях мілетської архітектури⁹³. На його руїнах знайдений набір присвячувальних теракот, аналогічний виявленому біля храму богині в Мілеті⁹⁴. Це посередньо свідчить про схожість свята в колонії з його зразком у метрополії.

В Ольвії свята Афродіти проходили на Західному теменосі і в святилищі, що знаходилось у південно-східній частині міста. Від останнього вціліла яма-ботрос, куди закопували пошкоджені й ті, що вийшли з ужитку, ритуальні речі й дарунки. Серед них виявились фрагменти трьох посудів V ст. до н. е. з написами-посвятами Афродіті й надзвичайно рідкісна теракотова плитка з рельєфним розфарбованим зображенням жіночої постаті на синьому фоні. Жінка у короткому червоному хитоні, прикрашеному білим орнаментом, танцює перед ложем, акомпануючи танцеві стукотом кроталів (своєрідних античних кастаньєт), які вона тримає в руках. Напевне, це зображення танцю, що виконувався на святах Афро-

Рис. 9. Афродіта. Аттичний фігурний лекіф з Фанагорії. Кінець V ст. до н. е.

діти. Судячи з характерних невеликих отворів у горішній частині плитки, вона висіла в святилищі, аж поки не розбилась, і тоді її відправили до ботроса⁹⁵.

Інше святилище Афродіти знаходилося у північно-східній частині Західного теменоса. Вже у VI ст. до н. е. воно мало огорожу, в V ст. ольвіополіти поставили там монументальний вівтар для жертвоприношень, а в IV–III ст. збудували портик і нові вівтарі⁹⁶. Присвячувальні графіті і деякі зображення свідчать, що тут справляли свята на честь Афродіти і Гермеса, котрий вважався її мужем в деяких варіантах міфів про богиню. У дар богам приносили виготовлені у місцевій майстерні свинцеві рельєфи з фігурками Афродіти, Гермеса та їхнього сина Пріапа: їх вважали покровите-

лями родини. Недавно в Ольвії знайшли форму для відливання таких рельєфів⁹⁷.

Головні свята Афродіти на Боспорі присвячувались богині з епikleзою Уранія. У низці боспорських написів Афродіти Уранія має ще й визначення «володарка Апатура» (КБН. 31, 35, 75, 971, 111). Так називалось місце на Таманському півострові, де стояло її святилище, про яке писали античні автори, починаючи з межі VI–V ст. до н. е. (див. посилання на Гекатея Мілетського у словнику Стефана Візантійського під словом *Apaturation*) і аж до римського часу (Strab. XII, 2, 10; Plin. NH. VI, 18; Ptol. V. 8, 2). Спираючись на суперечливі свідчення джерел, сучасні дослідники локалізують святилище в околицях Фанагорії або Гермонасси⁹⁸.

У класичний і в елліністичний періоди свята Афродіти Уранії, володарки Апатура, справляли у багатьох містах Боспора. Достовірно відомо про філіали головного святилища в Пантикапеї і в Фанагорії (Strab. XI, 2, 10; КБН. 971, 972). Пантикапейські шанувальники Афродіти об'єднувались у релігійні союзи-фіаси, до функцій яких входило і влаштування свят.

З напису II ст. до н. е. можна дізнатись, що один такий союз очолював Феокрит, син Деметрія, а до фіасу входили Паппій, Стратон, Каллістрат та інші, чиї імена погано збереглись або зовсім утрачені, і тому неможливо встановити кількість його членів (КБН. 75). Вони присвятили Афродіті Уранії Апатурі стелу з рельєфним зображенням богині на фронтоні пам'ятки. Напевне, рельєф повторює скульптурну прикрасу фронтона якогось боспорського храму Афродіти⁹⁹. Ця стела, вочевидь, поряд з іншими їй подібними, прикрашала пантикапейське святилище, де проходили свята Афродіти. На початку напису сказано, що члени фіаса склали свою присвяту за царя Перисада, його матір царицю Камасарію та її чоловіка Аргота. Згідно припущення В. П. Яйленка, фіас, що з'явився на Боспорі ще в кінці IV ст. до н. е., підтримував культ правлячого монарха, а ритуали і свята цього культу перебували під егідою пантикапейського храму Афродіти Уранії Апатури¹⁰⁰.

Археологічні матеріали з боспорського міста Кепи (Сади) на Таманському півострові показують, що там з часів виникнення міста аж до I ст. до н. е. культ Афродіти був провідним, і відпо-

відно свята богині були головними міськими торжествами. Можливо, і сама назва міста пов'язана з тим, що святилища Афродіти розміщували у садах. Наприклад, на Кіпрі існував священний сад богині, а святилище в Афінах так і називали: «в садах». У Кепах археологи знайшли одну з кращих у Північному Причорномор'ї мармурових статуй Афродіти елліністичного часу, а також фрагмент належного до святилища сосуда з ім'ям жерця богині Мольпагора¹⁰¹. Жриця Афродіти з царського роду брала участь у святах у Німфеї. Вона згадана в графіто, накресленому на стінах місцевого святилища богині¹⁰². Великий культовий архітектурний ансамбль на трьох терасах схилу звели у першій половині III ст. до н. е. із розрахунком на те, щоб святилище було видно з Німфейської гавані і з кораблів, які наближались з моря¹⁰³. Тут Афродіту шанували як покровительку мореплавання, тому її прихильники малювали на стінах святилища різноманітні судна, писали прохання про щасливе плавання і відзначали дати виходу кораблів у море. На свята Афродіти несли фіалки, а вино для жертвоприношень надавали не лише місцеві жителі, а й приїжджі¹⁰⁴.

У кінці II–I ст. до н. е. свята Афродіти на Боспорі ставали все менш значущими. На якийсь час їх взагалі перестали справляти навіть в Апатурі, що став, за словами Плінія (NH. IV, 18), майже занедбанним, а в Кепах святилище взагалі лежало в руїнах. Мабуть, зникненню цих пам'яток сприяла діяльність Мітрідата Євпатора, котрий (як вже мовилось) запровадив на Боспорі новий календар і тим самим змінив систему головних місцевих свят. Найближчі наступники Мітрідата на Боспорі також були родом з Понту і продовжували підтримувати нову систему свят. Становище змінилось у I ст. н. е. Тоді святилище Апатур відродилось і проіснувало до кінця античності¹⁰⁵, а давніші свята Афродіти знову з'явилися і в інших боспорських містах, про що свідчить напис із Гермонасси про відновлення портиків святилища Афродіти Апатуріади (КБН. 1045).

Епikleза Афродіти Апатура, що зустрічається не лише в боспорських написах, а й у посвячувальних графіті Борисфена і Ольвії¹⁰⁶, вказує на існування в мілетських колоніях Північного Причорномор'я свята Апатурій. Його відзначали афіняни і майже всі іонійці (Her. I, 147). У мілетському календарі місяць Апатуріон

припадав на жовтень-листопад, тому свято з відповідною назвою у Північному Причорномор'ї справляли восени. Його назва спочатку, напевне, означала «спільне загальне свято батьків фратрії»¹⁰⁷.

Можна з великою часткою упевненості припустити, що прийнятий в іонійців поділ суспільства на родові філи, всередині яких виділялось кілька фратрій (братств), існував також у полісах Північного Причорномор'я, принаймні, у початковий період їхнього життя, коли зв'язки з метрополією Мілетом були особливо міцними. Збереглись свідчення щодо філ в деяких мілетських колоніях. Наприклад, в Істрії назви філ співпадали з мілетськими¹⁰⁸. Усі члени фратрії вважали, що походять від спільного предка. У класичну добу фратрії почали втрачати політичне значення, але зберегли роль організації громадян за спорідненістю і релігійною ознакою. Деякі свята, у тому числі й Апатурії, кожна фратрія відзначала окремо, а для багатьох державних торжеств фратрії або цілі філи виділяли своїх представників на святкові агони. Найчастіше змагались хори, складені з дітей і дорослих громадян, котрі належали до різних філ. Апатурії давали привід для щорічних зустрічей усіх членів фратрії, які могли жити в різних частинах держави.

Боспоряни, так само, як інші елліни, вбачали в етимології найменування свята слово обман — *ἄπότη* і пояснювали його походження різними розповідями про якісь хитрощі-обмани, що дали привід для назви Апатурій. Короткий виклад сюжету боспорського храмового міфу включено в «Географію» Страбона (XI, 2, 10): «Коли на Афродіту тут напали гіганти, вона покликала на допомогу Геракла і сховала його в якійсь печері. Далі, приймаючи гігантів поодиноці, вона віддавала своїх ворогів Гераклові, щоб той підступно, з обманом убивав їх». Напевне, на святах боспоряни виконували написані на цей сюжет гімни і, може бути, навіть розігрували драматичні сцени, як на інших грецьких святах.

Боспорський міф є варіантом широко відомого переказу про боротьбу богів і гігантів. Його зміст неодноразово вивчався в науковій літературі. Найбільш переконливою уявляється інтерпретація, запропонована Г. А. Кошеленком: дослідник пов'язав

місцеве оповідання з основними концепціями грецького світогляду і виділив у ньому специфічні локальні риси¹⁰⁹.

Міф про боротьбу богів і гігантів, що завершився загибеллю останніх, розповідали по всій грецькій ойкумені. Судячи із зображень на довізних аттичних чорнофігурних вазах¹¹⁰, цей міф у класичному варіанті (Apollod. Bibl. I, 6, 1–2) здавна знали у містах Північного Причорномор'я. Для перемоги над гігантами богам виявилась потрібною допомога Геракла. Він бере участь і в боспорському міфі, та перемога дістається йому не в жорстокій битві, багато разів зображеній античними художниками, а внаслідок обманних дій Афродіти. Як вважали боспоряни, хитра витівка богині дала привід для її епikleзи Апатура, що розумілась за схожим звучанням слів у значенні «обманна».

Численні зображення Афродіти, знайдені у Північному Причорномор'ї, показують, якою богиню уявляли місцеві греки. У VI–V ст. до н. е. її завжди зображували одягненою в довгий хитон і гиматій. Вона стоїть або сидить на троні, іноді летить на лебеді. У Нижньому Побужжі й на Боспорі знайдено немало привізних архаїчних статуєток Афродіти із голубом, що служили підношеннями богині¹¹¹. Найчастіше це фігурні лекіфи, що використовувались під час святкових ритуалів: на голові статуєтки знаходиться горлечко, в яке наливали пахощі. На обличчі Афродіти грає так звана архаїчна посмішка, довге волосся локонами в'ється уздовж шиї та спини. Одна рука опущена, а друга притримує на грудях голуба — символ неба і епikleзи богині Уранії.

У традиційному вигляді Афродіта Уранія Апатура продовжувала існувати в уяві боспорян і в елліністичний період, коли в Елладі іконографічний образ богині зазнав великих змін. Афродіта Уранія, що летить на лебеді, представлена на круглій золотій підвісці кінця IV — початку III ст. до н. е. знайденій при розкопках будинку на Єлисаветівському городищі на Нижньому Дону¹¹². Той самий сюжет прикрашає горішню частину згаданої вище стели II ст. до н. е., присвяченої богині членами її фіаса в Пантикапеї. Афродіта сидить на лебеді, що летить, тримаючи в руках скіпетр; праворуч невелика фігурка Ерота, а з боків дві Ніки. Мабуть, це

одне з багатьох вільних повторень скульптури, виконаної у майстерні Фідія¹¹³.

З кінця V ст. до н. е. і, особливо, в добу еллінізму Афродіта у всій грецькій ойкумені стала насамперед уособлювати богиню кохання і краси. Знамениті скульптори і живописці почали зображувати її спочатку напівоголеною, а далі й зовсім голою. Такою вона предстає на рисунках ваз і численних статуетках, знайдених у Північному Причорномор'ї.

Зміни в образі Афродіти не могли не відбитися на характері її культу і свят на її честь. Напевне, богиню з епikleзою Γλυκεῖα (солодка, мила або привітна) прославляли як уособлення кохання і краси на її ольвійському святі, під час якого здійснювались пожертви на присвяченому їй вівтарі (НО. 69). При цьому ольвіополіти продовжували відзначати свята Афродіти як покровительки мореплавства (НО. 68; IPE I². 168), що мала епikleзу Понтія (морська) та Евплію (що забезпечує щасливе плавання). У III ст. до н. е. ольвійський жрець Афродіти Понтії Агрот поставив мармуровий вівтар і прикрасив святилище присвяченим богині золотим вінком (НО. 68).

Отже, свята Афродіти проходили у всіх грецьких державах Північного Причорномор'я, та особливо важливої ролі вони набули на Боспорі, де жінки з царського роду ставали жрицями богині, а Афродіта Уранія Апатура зробилась патронесою свята Апатурій, що справлялось в Ольвії й на Боспорі, починаючи з архаїчної доби. Лапідарні написи і графіті вказують на те, що на багатьох святах Афродіту славили як покровительку мореплавства. Теракоти, фрагменти кам'яних скульптур і зображення на ювелірних виробках свідчать, що у Північному Причорномор'ї, як і у всьому грецькому світі, Афродіту вважали богинею кохання і краси. Це, напевне, особливо в елліністичний період, відбивалось і на характері її свят, що набували нових рис у порівнянні з тими, які первинно принесли колоністи з метрополії.

Змагання на святах Ахілла і Гермеса

Майже кожне більш-менш значне грецьке свято супроводжувалось змаганнями поетів, музикантів і атлетів, а також кінними перегонами. Ця частина свята, що називалась агоном, служила в еллінів особливою формою шанування богів і героїв¹¹⁴. Про суперництво трагічних і комічних поетів на Великих Діонісіях в Афінах знали у всіх грецьких державах. Ці змагання поклали початок театральному мистецтву, що завоювало в елліністичну добу весь грецький світ. Вищою нагородою для музиканта був приз на Піфійських іграх в Дельфах, а кожний атлет мріяв про перемогу на святі Зевса в Олімпії.

Останні два з названих свят відносились до розряду панегірій, тобто всенародних зібрань. Вони відігравали дуже важливу роль у житті еллінів, що з'їжджались на головні панегерії з усіх кінців ойкумени¹¹⁵. Саме тут греки відчували свою етнічну єдність.

Про те, як самі греки цінували панегерії, добре сказав оратор Ісократ (Paneg. IV, 43–44): «Справедливо хвалять засновників всенародних свят за переданий нам звичай укладати перемир'я і, припинивши звади, що виникали, зібратися в одному місці; після спільних обітниць і пожертв ми згадуємо про спорідненість, яка існує між нами, зберігаємо на майбутнє більш дружні почуття, зміцнюючи старі й створюючи нові зв'язки взаємної гостинності. Перебування тут корисне і простим людям і атлетам: коли збираються елліни, одні показують свої обдарування, інші насолоджуються цим видовищем. Байдужим не залишається ніхто».

Головними серед панегірій греки вважали загальногрецькі свята в Олімпії, Дельфах, Немеї й на Істмі. На них збирались елліни з більшості держав, а менші за масштабом панегірії залучали учасників переважно з найближчих областей. Торжества відбувались у святилищі бога або героя, до нього йшли велелюдні процесії і біля нього здійснювались пожертви, а потім кілька днів присвячувались агонам, що займали на багатьох святах більшу частину часу. Організація процесій, жертвоприношень і супроводжуваних їх ритуалів, а також ігор здійснювалась тією державою, на

території якої збиралась панегерія. Область, де проходило свято, вважалась у той час священною, тому ніхто не мав права вторгтися туди із зброєю. У грецьких державах оголошувалось священне перемир'я на досить тривалий строк, щоб усі могли безперешкодно прибути на свято. Зрозуміло, що варвари не дотримувались цього правила, але бувало, що й греки ним нехтували. Наприклад, у 420 р. до н. е. спартанцям заборонили брати участь в Олімпіаді, бо вони під час священного перемир'я осадили місто Лепрею в Елладі, де були призначені ігри. За свідощвом Елія Аристиди (XXII, 7), ніколи не порушувалось лише священне перемир'я перед Елевсинськими містеріями.

Багато держав прагнуло організувати свята за зразком чотирьох уславлених древніх панеллінських ігор: вони слідували програмам цих святкувань і вручали схожі призи. Наприклад, на етолійських Сотеріях був влаштований музичний агон, як на Піфійських іграх у Дельфах, а кінний, як на Немейських; на Нікефоріях в Пергамі започаткували змагання музикантів, як на Піфіадах, а кінні й атлетичні змагання — як на Олімпіадах¹¹⁶.

У Північному Причорномор'ї до числа панегірій, певно, належало свято з агонами на Тендрівській косі, що називалася в давнину Ахілловим Дромом¹¹⁷. Там знаходилося святилище героя, що шанувалось моряками, які плавали Понтом Евксинським (P.E. I². 34), тому існують підстави думати, що ольвійське свято належало до числа «рівних піфійському» і супроводжувалось схожими агонами, на які збирались громадяни різних грецьких держав. У написі сказано лише про кінні перегони, під час яких належало проголошувати декрет з похвалою доблесті Нікерата: він загинув при нападі ворогів на еллінів, котрі поверталися з Ахіллова Дрома¹¹⁸. Це повідомлення — яскравий приклад ігнорування варварами грецьких угод щодо перемир'я.

Якщо проводити аналогію не лише з програмою агонів, а й із назвою ігор у Дельфах, що іменувались Піфіями або Піфіадами, то ольвійське свято називалось Ахіллеями чи Ахіллеадами. Як будь-яка панегірія, воно проводилось раз на кілька років, звичайно влітку або навесні, у час найбільш безпечного судноплавства, коли кораблі забезпечували безперебійний зв'язок між усіма

грецькими державами. Проміжок між Олімпійськими і Піфійськими іграми становив чотири роки, а між Істмійськими і Немейськими — два роки. Термін початку свята визначався за місцевим місячним календарем, що не співпадав з хронологічними обчисленнями у більшості інших міст. Тому, починаючи з V ст. до н. е., організатори панегерій відправляли кораблі з феорами, священними послами, що об'їжджали грецькі міста і запрошували на свято, повідомляючи точну дату його початку. З написів відомо, що феори, котрі запрошували на Піфійські ігри до Дельф, відвідували Ольвію, Херсонес і Боспор (МИС. № 12–14). Мабуть, ольвіополіти перед Ахіллеями теж посилали феорів до різних міст.

Агони на святах в античних містах Північного Причорномор'я, як і всюди, проводились за певними правилами, що їх всі учасники обіцяли не порушувати. До уставів змагань, поряд із різноманітними місцевими відмінностями, входили загальноновизнані пункти. До агонів допускались лише повноправні громадяни. Оскільки виступ на святі вважався служінням божеству, то всі учасники мали бути богобоязливими людьми, не мати судимостей, не бути викритими в аморальній поведінці й безчесних вчинках. Крім того, давались обіцянки не вдаватись до незаконних прийомів, не вбивати супротивника, не підкупляти суддів і не сперечатись із ними. За особливо тяжкі порушення виганяли з ігор, за інші накладались штрафи. В Олімпії на ці гроші поставили статуї Зевса (Paus. V, 21, 15).

У атлетичних і кінних агонах змагались лише чоловіки, а жінки іноді брали участь у мусичних агонах. Наприклад, у 134 р. до н. е. співачка з міста Куми «достоійно славила бога» Аполлона на Піфіадах¹¹⁹, а на Істмійських іграх Аристомаха з Еретрії двічі перемогла, виконуючи епічні поеми (Plut. Mor. 675 B).

Оскільки агони на Ахілловому Дромі, певно, повторювали в основному склад змагань на Піфійських іграх, варто сказати про їх програму. Агоністична частина Піфіад починалась з мусичних змагань, що включали виступи хорів, співаків, солістів на кіфарі й аулосі; в елліністичну добу до них приєднались поети і драматурги (Plut. Mor. 674 D, E). Спортивні змагання охоплювали всі традиційні види атлетики і кінних перегонів (рис. 10). Останнім, судя-

Рис. 10. Змагання колісниць. Фрагмент аттичного оноса з Борисфена. Кінець VI ст. до н. е.

чи за описами древніх авторів (Paus. X, 7), надавалось виключного значення. Щоправда, й на інших іграх кінні перегони виділяли особливо цінними призами. Певно, кінські змагання на Ахілловому Дромі вважались найбільш престижним видом змагань, тому що перед ними у присутності найбільшої кількості глядачів проголошували найпочесніші постанови, до числа яких належав декрет Нікерата.

В елліністичну добу програми ігор на великих святах стали досить схожими. Вони включали спортивні й мусичні агони (останні за традицією не проводились тільки на Олімпійських іграх), ними супроводжувались свята майже в кожному грецькому місті. Таким чином, будь-яке більш-менш помітне свято стало охоплювати виступи атлетів, вершників, колісниць, поетів, музикантів і драматургів. Глашатаї і трубачі, котрі відігравали немалу роль на кожному святі, також брали участь у змаганнях (Paus. V, 22, 1). Глашатаї викликали на змагання, оголошували імена учасників і державу, звідки вони прибули, а також питали, чи немає проти них якихось заперечень. Після цього будь-який глядач міг опротестувати право того чи іншого заявленого учасника виступа-

ти, доводячи, що той не є грецьким громадянином або здійснив негарні вчинки. По завершенні змагань глашатаї оголошували переможців. Сигнал до початку ігор подавали трубачі. Агоністичні каталоги й інші написи свідчать, що громадяни міст Північного Причорномор'я володіли майстерністю глашатаїв і трубачів та змагались у цьому між собою (IRE I². 32, 34, 433; НО. 28; НСПХ. 127).

Античні автори повідомляють, що спочатку свята супроводжувались агонією лише одного типу, а потім поступово збагачувались все новими змаганнями. Так, на перших Олімпіадах змагались лише в бігу, а на Піфіадах обирали кращий хор, що виконував гімн на честь Аполлона (Paus. V, 22, 1), або кифарода, який проспівав кращий пеан (Strab. IX, 3, 10). Мабуть, так само розвивалось ольвійське свято на Ахілловому Дромі. Спочатку воно було місцевим, а найдавнішим агонією був біг. Таке припущення ґрунтується на змісті місцевої легенди, відомої нині у короткому викладі Мелі (II, 5) і Плінія (NH. IV, 89). Греки розповідали, як острів Ахіллів Дром одержав назву у пам'ять про те, що Ахілл святкував там якусь свою перемогу, змагаючись із друзями в бігу. Цей вид атлетики був обраний у легенді не випадково, тому що в епічній поезії герой мав постійний епітет «швидконогий». Мабуть, ольвіополіти вважали його засновником ігор і першим переможцем на Ахіллеях, подібно до Аполлона на перших Піфіадах.

Таким чином, виникнення агоній на Ахілловому Дромі, як і на головних панеллінських іграх, виводилось від міфічної давнини. Далі, напевне, розповідали про їхнє відродження вже на пам'яті колоністів. Для порівняння нагадаємо, що Олімпіади вважали заснованими Гераклом і після значної перерви — відновленими знову (Pind. Ol. X, 44–59; Apollod. Bibl. II, 7, 2; Paus. V, 8, 2; Hygin. Fab. 140), а Піфійські ігри, начебто встановлені Аполлоном (Hygin. Fab. 140), зробились регулярними лише на початку VI ст. до н. е.¹²⁰

Спочатку грецькі колоністи, що оселились у Нижньому Побужжі, справляли на Ахілловому Дромі своє місцеве свято біля святилища уславленого троянського героя. Його вони особливо шанували з перших літ життя на новій батьківщині¹²¹. Потім стали запрошувати греків з сусідніх міст, а далі й усіх бажаючих пов-

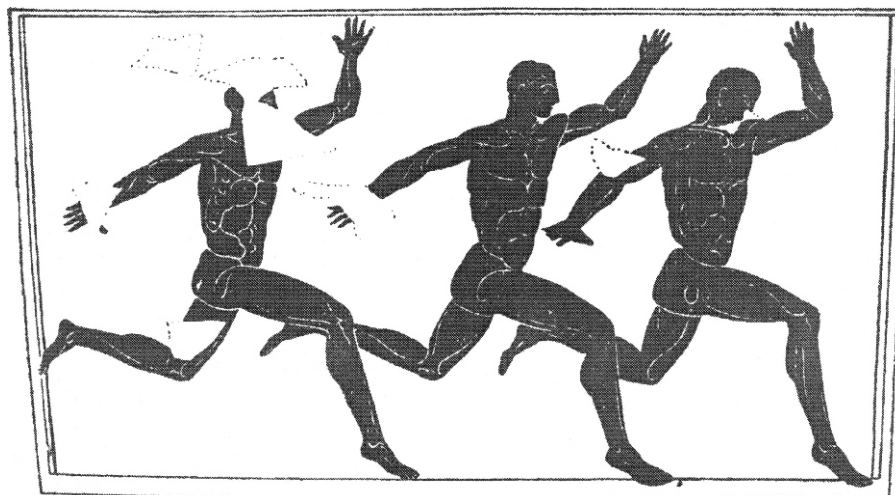

Рис. 11. Змагання у бігу. Прорисовка картини на аттичній призовій амфорі з Пантикапея. Початок IV ст. до н. е.

ноправних еллінів. Уже в V ст. до н. е. ольвіополіти влаштували стадіон, — принаймні, для бігу. Це можна підтвердити словами пісні хору з «Іфігенії в Тавриді» Евріпіда (вірші 435–436), де згадується, що корабель Ореста проходив повз Ахіллов Дром «з прекрасно розміченими стадіями», тобто дистанціями для бігу.

Змагання у бігу бували різних видів: короткий біг на один стадій, подвійний — на два стадії, довгий — від шести до двадцяти чотирьох стадіїв (рис. 11), Крім того, греки бігали в озброєнні, а також із смолоскипом, яким переможець запалював вогонь на вівтарі (рис. 12). Піскова Тендрівська коса як найкраще підходила для проведення подібних змагань, тому що деякі види бігу проводились на такому ґрунті. Ось як писав про це Лукіан у діалозі «Анахарсис»: «Ми примушуємо юнаків вправлятися в бігу як на великі відстані, так і на швидкість. І цей біг виконується не на твердому місці, а на глибокому піску, де важко міцно встати і не легко впертися ногами, бо вони в'януть у м'якому ґрунті».

Окрім стадіону на Ахілловому дромі знаходився іподром для кінних ристалищ і було обладнане місце для змагань у стрільбі

Рис. 12. Ніка, що увінчує переможця у бігу із смолоскипами. Аттична пелика з Пантикапея. Межа V–IV ст. до н. е.

з лука. Мабуть, вона посідала почесне місце на Ахіллеях, поряд із традиційними видами атлетики, що багато разів згадані в ольвійських написах. Сусідство з кочовими племенами, що використовували лук як головну бойову зброю, примусило греків постійно вдаватися до цієї зброї. Про це свідчить безліч бронзових наконечників стріл у всіх шарах античних міст Північного Причорномор'я. Там приділяли серйозну увагу навчанню стрільбі з лука і включали її до змагань на місцевих святах, чого не було в Елладі, де лук застосовували лише на полюванні. В ольвійському написі IV ст. до н. е. відзначено рекорд лучника Анаксагора, котрий пустив стрілу на відстань 282 оргій, тобто приблизно на 540 м (ІРЕ І². 195). Це єдине збережене часом свідчення щодо конкретного спортивного результату на змаганнях у Північному Причорномор'ї. Рекорд Анаксагора набагато перевищує сучасний, що досягає 440 м. Напевне, конструкція ольвійського лука дозволяла досягати більшої

далекобійності, ніж у сучасних спортивних знарядь. Ольвійський лук, швидше за все, був виготовлений за зразком скіфського. Його специфічну форму з вступом посередині тепер можна уявити за археологічними знахідками і численними зображеннями¹²².

Ахіллеї, що стали широко відомими в еллінському світі (див. згадку в трагедії Евріпіда), вирости, подібно багатьом іншим святам, із торжества місцевого значення, що з'явилося не пізніше V ст. до н. е., а, можливо, змагання в бігу на Тендрівській косі влаштовували вже у VI ст. Ігри на честь Ахілла набули статусу панегірії, мабуть, за ранньоеліністичної доби, коли Ольвія досягла свого найвищого розквіту і була здатна організувати панеллінське свято. Крім того, саме тоді почалось заснування нових панегірій по всьому еллінському світові, а для їх узаконення доводилось звертатися до оракула¹²³, що й вчинили ольвіополіти, одержавши схвалення Піфії у Дельфах. Її устами промовляв Аполлон, що шанувався в Ольвії як головний бог. Виходячи з того, що свята за зразком Піфійських стали встановлюватися в елліністичну добу, навряд чи варто датувати звернення до оракула V ст. до н. е., як це робиться в сучасній науковій літературі¹²⁴. Пізніше датування цієї події підтверджується ще й тим, що всі збережені часом написи про контакти Ольвії з Дельфами відносяться до III–II ст. (МИС. № 12; ІРЕ I². 34).

Судячи із знахідок монет на Тендрі, свято відвідували переважно громадяни причорноморських держав. Крім того, сюди приїздили представники деяких малоазійських міст, зокрема, з ольвійської метрополії Мілета¹²⁵. Якщо Ахіллеї належали до розряду свят, «рівних Піфійським», то вони тривали кілька днів. Їх відзначали раз на кілька років і зараховували до розряду *στέφανοι*, тобто тих, на яких призами були не матеріальні цінності, а символічні нагороди, звичайно вінки із священних рослин. Подібні ігри вважались священними, до них ставились як до культових церемоній, а виступи на агонах прирівнювались до служіння божеству¹²⁶. Перемир'я, що супроводжувало Ахіллеї, як і кожне свяченне свято, поширювалось, напевне, на все Причорномор'я.

Написи з переліком переможців на агонах свідчать, що в Північному Причорномор'ї на багатьох святах, менш значних, ніж

Ахіллеї, проводились різноманітні змагання. Еталоном для спортивних агонів як правило був порядок, встановлений на Олімпіадах: біг звичайний, подвійний і довгий, п'ятиборство, боротьба, кулачний бій і панкратій. Далі йшли кінні перегони, в яких виступали вершники і візничі на колісницях, запряжених парою або четвіркою коней. Кожне свято мало свої особливості, деякі відзначались рідкісними і навіть унікальними видами агонів. Вже мовилось, що ольвіополіти змагались у стрільбі з лука. В Горгіппії нагороджували атлета, що мав найміцніше і найгарніше тіло (КБН. 1137), а в Херсонесі проводили анкіломахію (ІРЕ І². 435) — мабуть, то було метання кулі або дротика з петлі.

Мусичні агони включали гру на аулосі та кифарі, спів сольний і хоровий, виступи поетів з віршами різних жанрів, постановку п'єс, щоб вибрати кращих драматургів і акторів. Про мусичні змагання у Північному Причорномор'ї документально відомо лише за фрагментом вже згаданого херсонеського агоністичного каталогу римського часу (НЭПХ. 127), де збереглися слова про участь в агоні глашатаїв, трубачів і поетів, що складали епіграми, енкомії та комедії. Непрямими свідченнями про місцеві мусичні агони можуть бути наші знання про ольвійський, херсонеський і боспорський театри, які у першу чергу призначались для змагань музикантів, поетів і драматургів на Діонісіях та інших святах.

Набагато більше епіграфічних даних існує щодо атлетичних змагань. Наука володіє кількома написами з переліком переможців спортивних агонів на різних святах в Ольвії, Херсонесі й на Боспорі. Найчастіше змагання, як у всіх греків, проводились тут у місцевих гімнасіях.

Протягом багатьох століть заняття, змагання, свята і зустрічі в гімнасії були невід'ємною частиною життя еллінів. Керівники гімнасіїв влаштовували Гермеї — щорічні свята на честь покровителя гімнасіїв Гермеса. Про такі свята з усілякими видами агонів відомо у багатьох грецьких державах: в Афінах, Беотії, Сіракузах, Пелопоннесі, на островах Делосі, Самосі, Теосі та ін., а в Північному Причорномор'ї Гермеї згадуються в епіграфічних пам'ятках Ольвії, Херсонеса і Горгіппії¹²⁷. Із написів дізнаємось, що у III ст. до н. е. на ольвійських Гермеях перемагав бігун Діонісій (ІРЕ І².

186), а в херсонеському гімнасії виконувався гімн Гермесу, написаний елегічним дистихом у II ст. н. е. в зв'язку з перемогою підопічних гімнасіарха Демотела (IRE I². 436). У Горгіппії знайдено великий мармуровий напис з іменами переможців у «довгому бігу на святі у честь Гермеса» (КБН 1137). Цей каталог, що не повністю зберігся, містив імена кількох сотень чемпіонів у різних видах змагань, які відбувались протягом більше ста років, починаючи з кінця IV ст. до н. е.

Горгіппійський гімнасій готував до щорічних Гермей атлетів чотирьох вікових груп: хлопчиків 12–15 років, юнаків 16–17 і 18–19 років, дорослих, старших 20 років. В останній групі перемогали найчастіше чоловіки 26–30 років, а найстарішому переможцеві було 48 років. З цього можна зробити висновок, що в агонах брали участь громадяни віком принаймні до 50 років. Горгіппійський напис показує, як виростали з хлопчиків дорослі переможці ігор. Наприклад, призери у короткому бігу серед хлопчиків через кілька років вигравали довгий біг у старшій групі. Як і в інших грецьких містах, у Північному Причорномор'ї існували династії атлетів-переможців. Це ясно з імен каталогу, в якому серед чемпіонів зустрічаються брати, батьки і сини¹²⁸. Швидше за все, вони походили із заможних родин, члени яких мали можливість приділяти тривалий час тренуванням, тоді як у бідняків праця займала весь світовий день, протягом якого і було відчинено гімнасій.

У великих містах, наприклад, в Афінах і Мілеті, існувало кілька гімнасій, та в більшості грецьких полісів — лише один¹²⁹. У Боспорському царстві, поряд із столицею Пантикапеєм, гімнасії існували ще в кількох містах, а в період розквіту Херсонеського поліса гімнасії збудували, мабуть, не лише в Херсонесі, а й у Керкинитиді і Калос Лімені. Епіграфічні свідчення про північнопричорноморські гімнасії збереглися у написах Ольвії, Херсонеса, Пантикапея, Фанагорії, Горгіппії і Танаіса. Зведення гімнасію було однією з перших турбот при організації нового грецького поліса. Це проявилось, наприклад, в IV ст. до н. е., коли греки з Каллатіса, переселившись до Горгіппії, недавно заснованої на азій-

ському боці Боспора, організували гімнасій і почали влаштовувати там щорічне свято Гермеї¹³⁰.

У грецькому місті будинок гімнасія належав до числа найгарніших і найпомітніших громадських споруд. Певне уявлення про те, як виглядали гімнасії у Північному Причорномор'ї, можна одержати за археологічними їх залишками в Ольвії, Фанагорії й Херсонесі. Ольвіополіти поставили свій перший кам'яний гімнасій біля південної частини агори, головної міської площі. Його збудували у V ст., а в кінці IV — на початку III ст. до н. е. наново звели будинок з фасадом, прикрашеним мармуром. Жителі Ольвії збирались тут на свята і спостерігали за змаганнями у великому залі, що був поділений на три частини двома рядами прямокутних колон, по дев'ять у кожному ряду. Кольорова мозаїка з гальки прикрашала підлогу цього приміщення. Від неї збереглись невеликі фрагменти, та можна думати, що з гальки виклали якийсь малюнок, подібний до тих, які відкриті археологами у парадних кімнатах багатих ольвійських будинків¹³¹.

Архітектурні залишки гімнасія IV–III ст. до н. е. розкриті у Фанагорії. Саме про цей гімнасій мовиться у незадовільно збереженому віршованому написі IV ст. до н. е. (КБН. 991). Фанагорійський кам'яний гімнасій, подібно до ольвійського, вперше збудували у класичну добу, а пізніше його значною мірою перебудували. Будинок під черепичним дахом мав багатий архітектурний декор. Головний зал оточували вапнякові колони, їх вінчали мармурові капітелі тонкого різьблення, стелю прикрашали кесони — мармурові плити з пальметами, а стіни укривав тиньк улюбленого греками червоного кольору з доданням білих і жовтих орнаментів¹³². Написи свідчать, що гімнасії в Ольвії та Фанагорії існували і в римські часи (ІРЕ I². 40; КБН. 983).

Найдавніше свідоцтво про херсонеський гімнасій відноситься до III ст. до н. е. (ІРЕ I². 418). У перші століття нашої ери він знаходився між головною вулицею і оборонною стіною. Від будинку гімнасія збереглись фрагменти мармурового облицювання стін, залишки банних приміщень і басейну¹³³.

У святкових агонах виступали вищі посадові особи Ольвії — архонти й стратеги. У написах говориться, що Пурфей

відзначився у метанні списа і диска, Адой став першим у бігу і стрибках, а Леонід далі від інших кинув спис (ІРЕ І². 130, 138). Таким чином ми дізнаємось, що деякі атлети виступали і завойовували перемоги в двох видах змагань. Те ж саме відзначено і в херсонеських написах: Критобул переміг в кулачному бою і боротьбі, Антилох — в бігу й кулачному бою, а невідомі на ім'я громадяни — у бігу й метанні спису (ІРЕ І². 434, 435; НЭПХ. 20).

Кращі атлети Північного Причорномор'я вирушали на різні ігри до Еллади, на яких міг виступати громадянин будь-якого поліса. Достовірно відомо, що боспоряни й ольвіополіти брали участь у головному афінському святі Панафінеї¹³⁴, а херсонесити посилали своїх представників на афінські Анакії, присвячені Діоскурам, і на знамениті Піфійські ігри у Дельфах¹³⁵.

Грецькі колоністи принесли з метрополії до Північного Причорномор'я звичай вручати переможцям нагороди на атлетичних, мусичних і кінних змаганнях. Найдавнішими нагородами на таких агонах були вінки і триніжки, що їх, як правило, присвячували богам. На жаль, в жодному написі не збереглись відомості про те, якими були призи на місцевих агонах. Однак за непрямими даними можна дійти висновку, що у Північному Причорномор'ї, як і в інших областях грецької ойкумени, переможців увінчували вінками і теніями — нарядними пов'язками, що тримали волосся. Чотири широкі тенії із заокругленими краями і тасьмами на краях для зав'язування представлені на надгробку херсонесита Феофанта, померлого в молодому віці у кінці IV ст. до н. е. (НЭПХ. 172). Крім теній на стелі зображені приналежності атлета: стригиль, посуд з олією для натирання під час змагань і сітка. Мабуть, тенії вказують на чотири перемоги Феофанта, здобуті ним на херсонеських, а, може бути, і на загальногрецьких іграх.

Напевне, видатного боспорського атлета поховали у склепі кінця IV–III ст. На стіні поховальної камери намальовані переможні вінки і нарядні тенії¹³⁶. Художник зобразив їх повішеними на гвіздках, вбитих у стіну. Тому можна уявити, як подібні призи прикрашали кімнати у будинках переможців.

Одна з форм почестей переможцям агонів полягала у праві поставити їхні статуї у гімнасії чи на стадіоні. Павсаній (VI, 1–14)

докладно розповів про велику кількість таких статуй в Олімпії. Статуї чемпіонів ставили і в Північному Причорномор'ї. В Ольвії знайдено постамент від подібної скульптури III ст. до н. е. Судячи з частково збереженого напису, вона зображувала бігуна Діонісія I, мабуть, стояла в гімнасії (IRE I². 186).

Грецькі держави завжди пишалися призерами всіляких ігор. Здобуття першості вважалось не лише власним досягненням людини, а й виявом божественної милості до атлета, музиканта чи драматурга (Pind. Ol. VIII, 65–71). Таким чином переможець визнавався особою, відзначеною божеством, якому присвячувалось торжество. Це уявлення, характерне для архаїчного і класичного періодів, поступово згасало в елліністичний час, коли багато поетів, музикантів і атлетів ставали професіоналами, що роз'їжджали всією грецькою ойкуменою з одного свята на інше. Мабуть, такі професіонали з'явилися і в містах Північного Причорномор'я.

* * *

Незважаючи на бідність писемних джерел і невелике коло матеріальних пам'яток, вони все ж таки можуть чимало розповісти про грецькі свята у Північному Причорномор'ї. Адже місцева релігія і культура були часткою великої античної цивілізації, і тому навіть найкоротша згадка в написах, наприклад про Діонісії, в комплексі із знахідками залишків театру, статуеток і моделей масок акторів дають можливість співставити це з усім тим, що взагалі відомо про свята такого роду у грецькому світі. Сказане пояснює, чому більше вдалося описати ті риси свят у Північному Причорномор'ї, що ріднять їх з торжествами в Елладі, ніж місцеві особливості, які відрізняли кожне свято. Майже повна відсутність відомостей про святкові звичаї сусідніх народів не дозволяє дізнатись, чи справляли вони хоч якийсь вплив на проведення свят в античних державах на північних берегах Понта Евксинського.

Притаманні цьому регіонові деякі своєрідні риси свят виділені нами на підставі комплексного аналізу різних джерел. Оскільки тут більшість колоній була мілетською, то у них спочатку всюди справляли схожі свята, у яких превалювали іонійські ри-

туали. Це підтверджується будівництвом найдавніших храмів і вівтарів у іонійському ордері аж до середини V ст. до н. е., а також назвами місяців, що ідентичні мілетським: адже грецькі найменування більшості місяців утворені від свят, що відзначалися тоді.

Незабаром після виникнення кожний поліс пішов своїм особливим шляхом історичного розвитку, що, зокрема, відбилось і на святах. Спочатку у всіх мілетських колоніях Північного і Західного Причорномор'я головне державне свято присвячувалось Аполлону Лікарю. В Ольвії його швидко замінили іншою іпостасю бога (Дельфіній) і, відповідно, іншими ритуалами, а на Боспорі такої заміни не було. Зате там на межі II–I ст. до н. е. запровадили новий календар, і вся система свят стала кардинально змінюватися. В Ольвії ж і Тірі таких рішучих змін не сталося.

Багато в чому по-іншому справляли свята в Херсонесі, де дотримувались дорійських традицій своєї метрополії Гераклеї. Херсонесити на головному святі Парфенії чествували Артеміду з епіклезією Діва, вважаючи її покровителькою свого міста.

Складання в Північному Причорномор'ї власної архітектурної школи¹³⁷ можна розглядати як посередній доказ розвитку місцевих особливостей свят. Це виявилось у будівництві храмів. До них прямували святкові процесії, біля них здійснювався головний ритуал свята — пожертви, і важко думати, ніби місцеві риси ніс лише храм, а не церемонії, що виконувались тут.

Характер державного устрою також впливав на деякі святкові звичаї. Наприклад, у Тірі, Ольвії й Херсонесі, де переважала демократична форма правління, під час велелюдних свят видатні громадяни увінчувались золотими вінками, а в Боспорському царстві цього не було. У невеликих полісах, якими були колонії Північного Причорномор'я, зразками для наслідування правили свята в метрополії, в Афінах і головні панегірії. Недарма в елліністичну добу з'явилось чимало свят, «рівних Піфійським», і серед них Ахіллеї під патронатом Ольвії.

У V–IV ст. до н. е. в багатьох областях економічного і культурного життя полісів Північного Причорномор'я давався взнаки помітний вплив Афін¹³⁸. Цілком можливо, що це відбилось і на проведенні свят, адже Афіни всюди славились вмінням блискучої

організації своїх торжеств. У класичний і елліністичний періоди багато громадян Боспора і Ольвії постійно відвідували Афіни¹³⁹, тому було легко запозичити там досвід проведення того чи іншого свята, наприклад, Діонісій.

За своїм значенням свята вибудовувались у певні ієрархічні сходи. Їхню вершину посідали головні державні торжества, в яких брала участь вся громадянська община. Не випадково саме про них збереглося найбільше відомостей, і тому вдалося в основних рисах описати головні державні свята Аполлона в Ольвії та Пантикапеї, Артеміди — в Херсонесі, Афродіти — на азійському боці Боспора.

Кожний грецький поліс вкладав чималі кошти в підготовку державних свят. Їх організатори прагнули порадувати співвітчизників прекрасними видовищами, музикою, різноманітними агонами, а також справити вплив усім цим на іноземців (Thuc. VI, 16). Присутність іноземців на святах у Північному Причорномор'ї засвідчена декретами про увінчання золотими вінками громадян з інших міст під час головних міських торжеств.

Великі свята, як правило, супроводжувались різноманітними агонами. Напевне, найдавніші серед них з'явилися у колоніях Північного Причорномор'я на святах Аполлона, що вважався у еллінів переможцем на різних музичних і атлетичних змаганнях. Вивчення написів доводить, що тут практикувались усі види античних спортивних змагань. Юні атлети починали виступати на святах, присвячених Гермесові у місцевих гімнасіях, далі переходили на головні змагання своєї батьківщини, а кращі їздили на святкові агони в інші міста.

Отже, свята в античних державах Північного Причорномор'я, як і у всьому еллінському світі, мали релігійний зміст і посідали важливе місце в житті громадян. Під час головних свят кожний відчував безпосередню причетність до своєї общини, і в такий спосіб свято згуртовувало всіх громадян перед лицем батьківських богів. Це було особливо важливо для полісів, що перебували у варварському оточенні. Виконуючи святкові ритуали, схожі з тими, що проводилися у Елладі, елліни на краю грецької ойкумени

відчували свою релігійну і культурну єдність з усім грецьким світом.

Свято давало усім психологічну розрядку і відпочинок від повсякденних трудів і турбот. Слід відзначити також суттєве освітнє значення багатьох давньогрецьких свят. Під час драматичних агонів глядачі знайомились з новими п'єсами, а також знову і знову дивились і слухали твори класиків. На змаганні рапсодів всі наново згадували епічні поеми Троянського та інших циклів, а музичні змагання давали можливість послухати кращих виконавців сучасної та старовинної музики. Приурочені до свят виступи ораторів і софістів прилучали слухачів до філософських і політичних знань того часу.

Грецькі свята з їх розвиненою системою різноманітних музичних і атлетичних агонів давали можливість багатьом громадянам продемонструвати свої таланти і здібності, утвердити престижний статус в суспільстві й здобути славу. Нагороди переможцям, хоча і являли собою в ряді випадків значну матеріальну цінність, у першу чергу служили справі їх визнання у себе на батьківщині та за її межами.

Нам пощастило, здається, у загальних рисах реконструювати низку давньогрецьких свят. Кожне торжество мало особливу програму і усталені традиції (Arist. Ath. Pol. 60). В той же час оформлення свят, музика, танці, агони постійно оновлювались, тому кожне свято не залишалось чимось незмінним. Однак такі подробиці майже не вдається прослідкувати при вивченні свят у Північному Причорномор'ї.

---

¹Мариневич Л. П. Гражданин на празднике Великих Дионисий и полисная идеология // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 295.

²Нильссон М. Греческая народная религия. — СПб., 1998. — С. 7.

³Neils J. Panathenaia. An Introduction // Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens. — New-Jersey, 1992. — P. 13.

⁴Карасев А. Н. Монументальные памятники Ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 32.

⁵Graham A. J. Colony and Mother City in Ancient Greece. — Manchester, 1964. — P. 26–39.

⁶Parke M. W., Wormell D. E. The Delphic Oracle. — Oxford, 1956. — P. 30–45.

- ⁷ Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 27–28.
- ⁸ Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. — М., 1984. — С. 91–92.
- ⁹ Akurgal E. Ancient Civilizations and Ruins of Turkey. — Istanbul, 1969. — P. 222–226.
- ¹⁰ Русяева А. С. Указ. соч. — С. 31–40; Сударев Н. И. Культ Аполлона Врача на Боспоре и некоторые вопросы греческой колонизации // Древности Боспора. — Вып. 2. — М., 1999. — С. 213.
- ¹¹ Толстиков В. П. К проблемам образования Боспорского государства // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 24–48.
- ¹² Толстиков В. П. Пантикапей — столица Боспора // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 69.
- ¹³ Фролова Н. А. К проблеме чеканки монет с надписью АПОЛ // Боспорский сборник. — М., 1995. — С. 205–212.
- ¹⁴ Пичикян И. Р. Указ. соч. — С. 156–170.
- ¹⁵ Там же. — С. 168–170, 174.
- ¹⁶ Moretti L. Inscrizioni agonistiche Greche. — Roma, 1973. — № 49.
- ¹⁷ Сударев Н. И. Указ. соч. — С. 215–216.
- ¹⁸ Русяева А. С. Указ. соч. — С. 31.
- ¹⁹ Крыжицкий С. Д. Храм Аполлона Врача на Западном теменосе Ольвии (опыт реконструкции) // Вестник древней истории. — 1997. — № 1. — С. 170–190.
- ²⁰ Русяева А. С. Указ. соч. — С. 42–43.
- ²¹ Емец И. А., Чевелев О. Д. Эпиграфические материалы Керченского полуострова // Эпиграфический вестник. — Вып. 1. — М., 1995. — № 16; Корпус Боспорских надписей. — М.; Л., 1965. — № 10380.
- ²² Русяева А. С. Указ. соч. — С. 42.
- ²³ Пичикян И. Р. Указ. соч. — С. 178–184.
- ²⁴ Bilabel F. Die Ionische Kolonisation. — Leipzig, 1920. — S. 81.
- ²⁵ Кобылина М. М. Милет. — М., 1965. — С. 76.
- ²⁶ Карасев А. Н. Указ. соч. — С. 89.
- ²⁷ Карышковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. — Киев, 1984. — С. 42–51.
- ²⁸ Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961. — С. 1–62; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 83.
- ²⁹ Русяева А. С. Милет–Дидимы–Борисфен–Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // Вестник древней истории. — 1986. — № 2. — С. 26.
- ³⁰ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. — СПб., 1997. — С. 128.
- ³¹ Нильссон М. Указ. соч. — С. 33.
- ³² Скржинская М. В. Счисление времени в античных государствах Северного Причерноморья // Норна у источника Судьбы. Сб. статей в честь Е. А. Мельниковой. — М., 2001. — С. 364–365.
- ³³ Виноградов Ю. Г., Русяева А. С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев,

1980. — С. 38; Грач Н. Л. Открытие нового исторического источника в Нимфее // Вестник древней истории. — 1984. — № 1. — С. 87.
- ³⁴Виноградов Ю. Г., Русяева А. С. Указ. соч. — С. 25, 32–33.
- ³⁵Parke M. W. Athenische Feste. — Mainz am Rhein, 1987. — S. 226.
- ³⁶Ibidem. — S. 227.
- ³⁷Латышев В. В. Указ. соч. — С. 130.
- ³⁸Русяева А. С. Религия и культы... — С. 50.
- ³⁹Перл Г. Эры Вифинского, Понтийского и Боспорского царств // Вестник древней истории. — 1969. — № 3. — С. 68.
- ⁴⁰Биккерман Э. Хронология древнего мира. — М., 1975. — С. 31.
- ⁴¹Такою ми бачимо Артеміду на теракоті межі VI–V ст. до н. е. з Пантикапея. (Див.: Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961. — С. 48).
- ⁴²Русяева А. С. Религия и культы... — С. 106–107.
- ⁴³Виноградов Ю. Г. Прохус Минииды из Пантикапея // Вестник древней истории. — 1974. — № 4. — С. 60–61; Трейстер М. В. Древнейший предмет этрусского производства в Северном Причерноморье и некоторые проблемы ранней истории Пантикапея // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1990. — № 197. — С. 40.
- ⁴⁴Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 78.
- ⁴⁵Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида в VI–II вв. до н. э. — Киев, 1990. — С. 142; Его же. Керкинитида. — Симферополь, 1992. — С. 48.
- ⁴⁶Яйленко В. П. Греческая колонизация. — М., 1982. — С. 90. — № 100.
- ⁴⁷Виноградов Ю. Г. Херсонесский декрет о «несении Диониса» IOSPE I² № 343 и вторжение сарматов в Скифию // Вестник древней истории. — 1997. — № 3. — С. 121.
- ⁴⁸Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. Северное Причерноморье в античности. — М., 1999. — С. 91–129.
- ⁴⁹Пичикян И. Р. Указ. соч. — С. 198–206.
- ⁵⁰Соломоник Э. И. О культе Артемиды в Херсонесе // Археологические исследования на Украине. — Вып. 1. — Киев, 1968. — С. 155–157; Граффити античного Херсонеса. — Киев, 1978. — № 86–88.
- ⁵¹Золотарев М. И. О культе божественной триады в эллинистическом Херсонесе // Боговете на Понта. — Варна, 1998. — С. 63–69.
- ⁵²Місяць Латойос названо у двох херсонеських написах, опублікованих у статтях: Суров Е. Г. Новая херсонесская надпись // Вестник древней истории. — 1960. — № 3. — С. 155; Соломоник Э. И. Греческие надписи Херсонеса (находки последних лет) // Там же. — 1994. — С. 44.
- ⁵³Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 157.
- ⁵⁴Кругликова И. Т. Виноградарство и виноделие // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1980. — С. 156–157; Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — Киев, 1999. — С. 263–264.

- ⁵⁵ Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — С. 83.
- ⁵⁶ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein, 1983. — S. 169.
- ⁵⁷ Русяева А. С. Земледельческие культы... — С. 73–75; West M. L. The Orphic of Olbia // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphic*. — 1982. — № 45. — P. 25. Про шанування Діоніса орфіками й символічному розумінні ними образу бога див.: Лосев А. Ф. Указ. соч. — С. 155–160.
- ⁵⁸ Скржинская М. В. Посвящение боспорян в Элевсинские таинства // *Северное Причерноморье в античное время*. — Киев, 2002. — С. 173, 184.
- ⁵⁹ Тренчени-Вальдапфель И. Мифология. — М., 1959. — С. 257; Roscher W. *Ausführliches Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie*. — Leipzig, 1886–1890. — S. 1070,
- ⁶⁰ Frieckenhaus A. Lenäenvasen. Zweiundsiebzigst Programm zum Winckelmannsfeste. — Berlin, 1912. — S. 28–29; Deubner L. *Attische Feste*. — Berlin, 1932. — S. 123–124.
- ⁶¹ Розанова Н. П. Бронзовое зеркало с надписью из Ольвии // *Античная история и культура Северного Причерноморья*. — М., 1968. — С. 248.
- ⁶² Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М.; Л., 1953. — С. 53.
- ⁶³ Лосева Н. М. Аттический краснофигурный стамнос, найденный в Керчи // *Сообщения Гос. Музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина*. — 1974. — Вып. 7. — С. 125–132.
- ⁶⁴ Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // *Эллинизм. Экономика, культура, политика*. — М., 1990. — С. 268–272.
- ⁶⁵ Виноградов Ю. Г. Эпиграфические открытия последних лет в Ольвии // *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов*. — Киев, 1975. — С. 89; Его же. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // *Вестник древней истории*. — 1984. — № 1. — С. 57–58.
- ⁶⁶ Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. *Жизнь и гибель Херсонеса*. — Харьков, 2000. — С. 81.
- ⁶⁷ Стржелецкий С. Ф. Виноделие в Херсонесе Таврическом античной эпохи // *Херсонесский сборник*. — Симферополь, 1959, — Вып. 6; Монахов С. Ю. Производство амфор в эллинистическом Херсонесе // *Вестник древней истории*. — 1984. — № 1. — С. 109–130.
- ⁶⁸ Толстой И. И. Указ. соч. — С. 22. — № 22.
- ⁶⁹ Там же. — С. 55. — № 79, 118, 164.
- ⁷⁰ Петерс Б. Г., Айбабин А. И. и др. Феодосийская экспедиция // *Археологические открытия. 1976 года*. — М., 1977. — С. 353.
- ⁷¹ *Античні держави Північного Причорномор'я // Давня історія України*. — Т. 2. — Київ, 1998. — С. 260.
- ⁷² Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 160–161.
- ⁷³ Соколов Г. И. Античное Причерноморье. — Л., 1973. — С. 37. — № 16; Давыдова Л. И. К вопросу об иконографии статуи Диониса из Пантикапея в коллекции Эрмитажа // *175 лет Керченскому музею древностей. Материалы конференции*. — Керчь, 2001. — С. 431–433.
- ⁷⁴ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч. — С. 161.
- ⁷⁵ Соколова О. Ю. Новая надпись из Нимфея // *Древности Боспора*. — М., 2001. — Вып. 4. — С. 368–371.

- ⁷⁶ Финогенова С. И. Античные терракотовые маски Северного Причерноморья // Советская археология. — 1990. — № 2. — С. 189–202.
- ⁷⁷ Домбровский О. И. Античный театр в Херсонесе // Сообщения Херсонесского музея. — 1960. — № 1. — С. 29.
- ⁷⁸ Соломоник Э. И. Древние надписи Крыма. — Киев, 1988. — С. 46.
- ⁷⁹ Там же. — С. 40.
- ⁸⁰ Домбровский О. И. Указ. соч. — С. 22.
- ⁸¹ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — Пг., 1914. — С. 357–358. — Табл. 90.
- ⁸² Соломоник Э. И. Каменная летопись Херсонеса. — Симферополь, 1990. — С. 60–63. — № 52.
- ⁸³ Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура. — Харьков, 1996. — С. 38; Белов Г. Д. Терракоты Херсонеса // Терракоты Северного Причерноморья. Свод археологических источников. — Ч. 2. — М., 1970. — С. 73.
- ⁸⁴ Клейман И. Б. Статуя актера в образе Паппо-силена из района Ольвии // Памятники искусства из Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1986. — С. 115–120.
- ⁸⁵ Блаватский В. Д. Мраморный трон из Пантикапея // Советская археология. — 1957. — № 2. — С. 247.
- ⁸⁶ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч. — С. 162. — Рис. 27.
- ⁸⁷ Терракоты Северного Причерноморья... — Ч. 3. — Табл. 41.
- ⁸⁸ Там же. — Ч. 1. — С. 73. — Табл. 8, 3; Ч. 2. — С. 80; Ч. 3. — С. 19. — Табл. 10, 3.
- ⁸⁹ На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского. — М., 2002. — С. 62–63. — № 215–219; Пругло В. И. Коропластика Боспора. — Л., 1981. — С. 31, 38. — Табл. 8 е.
- ⁹⁰ Грач Н. Л. Указ. соч. — С. 81; Молева Н. В. О культе Афродиты в Китейском святилище // Очерки сакральной жизни Боспора. — Нижний Новгород, 2002. — С. 101.
- ⁹¹ Фармаковский Б. В. Три полихромные вазы в форме статуэток, найденные в Фанагории // Записки Российской Академии истории материальной культуры. — Вып. 1. — Пг., 1921. — С. 6–19; Соколов Г. И. Античное Причерноморье. — Л., 1973. — С. 58. — № 43.
- ⁹² Назаров В. В. Святилище Афродиты в Борисфене // Вестник древней истории. — 2001. — № 1. — С. 156–160.
- ⁹³ Крыжицкий С. Д. Храм Афродиты на Березани. Реконструкция // Вестник древней истории. — 2001. — № 1. — С. 165–175.
- ⁹⁴ Назаров В. В. Указ. соч. — С. 162.
- ⁹⁵ Крапивина В. В. Ботрос святилища Афродиты в Ольвии // Боспорский феномен. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 24–27.
- ⁹⁶ Русяева А. С. Исследования Западного теменоса Ольвии // Вестник древней истории. — 1991. — № 4. — С. 129–130.
- ⁹⁷ Русяева А. С. Земледельческие культы... — С. 116; Крапивина В. В., Буйських А. В., Крутілов В. В. Археологічні дослідження 1998 р. в південній частині Ольвії // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — Київ, 1998. — С. 86.
- ⁹⁸ Обзор думок у науковій літературі про локалізацію святилища Афродіти див. у статтях: Тохтасєєв С. Р. Апатур. История боспорского Святилища Афродиты // Вестник древней истории. — 1986. — № 2. — С. 134–141; Зубарев В. Г.

- Азиатский Боспор (Таманский полуостров) по данным письменной традиции // Древности Боспора. — Вып. 2. — М., 1999. — С. 134.
- ⁹⁹ Харко Л. П. Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — № 13. — 1946. — С. 140.
- ¹⁰⁰ Яйленко В. П. Женщина, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях // Женщина в античном мире. — М., 1995. — С. 236.
- ¹⁰¹ Сокольский Н. И. Культ Афродиты в Кепях // Вестник древней истории. — 1973. — № 4. — С. 90–91.
- ¹⁰² Яйленко В. Указ. соч. — С. 229, 234–235.
- ¹⁰³ Грач Н. Л. Указ. соч. — С. 81.
- ¹⁰⁴ Грач Н. Л. Указ. соч. — С. 80–82; Яйленко В. П. Указ. соч. — С. 230–233, 259–260.
- ¹⁰⁵ Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 143.
- ¹⁰⁶ Русяева А. С. Религия и культуры... — С. 103.
- ¹⁰⁷ Латышев В. В. Указ. соч. — С. 134; Parke H. W. Festivals of the Athenians. — London, 1986. — P. 88.
- ¹⁰⁸ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein–New-Jork, 1983. — S. 98, 103.
- ¹⁰⁹ Кошеленко Г. А. Боспорский вариант мифа о гибели гигантов // Боспорский сборник. — М., 1992. — № 2. — С. 147–160.
- ¹¹⁰ Сидорова Н. А., Тугушева О. В., Забелина В. С. Античная расписная керамика из собрания Музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина. — М., 1985. — С. 27–30. — № 16; Скуднова В. М. Античный некрополь Ольвии. — Л., 1988. — № 50; Борисковская С. П. Аттические чернофигурные лекифы из некрополя Пантикапея // Труды Гос. Эрмитажа. — № 28. — СПб., 1997. — С. 32. — Рис. 15.
- ¹¹¹ Кобылина М. М. Указ. соч. — С. 39; Русяева А. С. Терракоты с изображением Афродиты // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. — Киев, 1987. — С. 165–166; Назаров В. В. Указ. соч. — С. 162.
- ¹¹² Вахтина М. Ю. Золотая подвеска с изображением Афродиты из раскопок Елисаветовского городища на Нижнем Дону // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — № 194. — 1988. — С. 92–95.
- ¹¹³ Вальдгауэр О. Ф. Афродита Урания и Афродита Пандемос // Известия Российской академии истории материальной культуры. — 1922. — Т. 2. — С. 212–213.
- ¹¹⁴ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. — СПб., 1998. — С. 189.
- ¹¹⁵ Нильссон М. Указ. соч. — С. 133–138.
- ¹¹⁶ Алмазова Н. А. Agones isopythioi в эллинистическую эпоху // Philologia classica. — Вып. 5. — СПб., 1997. — С. 41–42.
- ¹¹⁷ Кубланов М. М. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества // Ежегодник музея истории религии и атеизма. — № 1. — М., 1957. — С. 222–231.
- ¹¹⁸ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Пг., 1918. — С. 81.
- ¹¹⁹ Герцман Е. В. Музыка древней Греции и Рима. — СПб., 1995. — С. 157.
- ¹²⁰ Шанин Ю. В. Олимпийские игры и поэзия эллинов. — Киев, 1980. — С. 62–63; Шарнина А. Б. Пифийские игры в Дельфах // Mouseion. — СПб., 1997. — С. 67.
- ¹²¹ Русяева А. С. Религия и культуры... — С. 70–73.

- ¹²²Черненко Е. В. Скифские лучники. — Киев, 1981. — С. 139.
- ¹²³Шарнина Ю. В. Указ. соч. — С. 64.
- ¹²⁴Русяева А. С. Религия и культы... — С. 70.
- ¹²⁵Зограф А. Н. Находки монет в местах предполагаемых святилищ на Черноморье // Советская археология. — 1941. — № 7. — С. 153.
- ¹²⁶Алмазова Н. А. Указ. соч. — С. 42.
- ¹²⁷Берзин Э. О. Указ. соч. — С. 118; Карышковский П. О. Монеты с изображением Гермеса // Записки Одесского археологического общества. — Т. 2. — 1967. — С. 260.
- ¹²⁸Берзин Э. О. Указ. соч. — С. 115.
- ¹²⁹Jones A. H. Greek City from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940. — P. 220–225.
- ¹³⁰Берзин Э. О. Указ. соч. — С. 127.
- ¹³¹Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 99–108.
- ¹³²Кобылина М. М. Фанагория. — М., 1985.
- ¹³³Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура. — Харьков, 1996. — С. 34–35.
- ¹³⁴Скржинская М. В. Сведения греков Северного Причерноморья о Панафинейских празднествах VI–V вв. до н. э. // Записки історико-філологічного товариства А. Білецького. — Т. 2. — Київ, 1999. — С. 99–102.
- ¹³⁵Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1964. — С. 59–60.
- ¹³⁶Ростовцев М. И. Указ. соч. — С. 71. — Табл. 76, 77.
- ¹³⁷Буйских А. В. О местной архитектурной школе в Северном Причерноморье // Северное Причерноморье в античное время. — Киев, 2002. — С. 87–98.
- ¹³⁸Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. — М., 1963.
- ¹³⁹Скржинская М. В. Ольвиополиты и боспоряне в Афинах // Вестник древней истории. — 2002. — № 2. — С. 133–143.